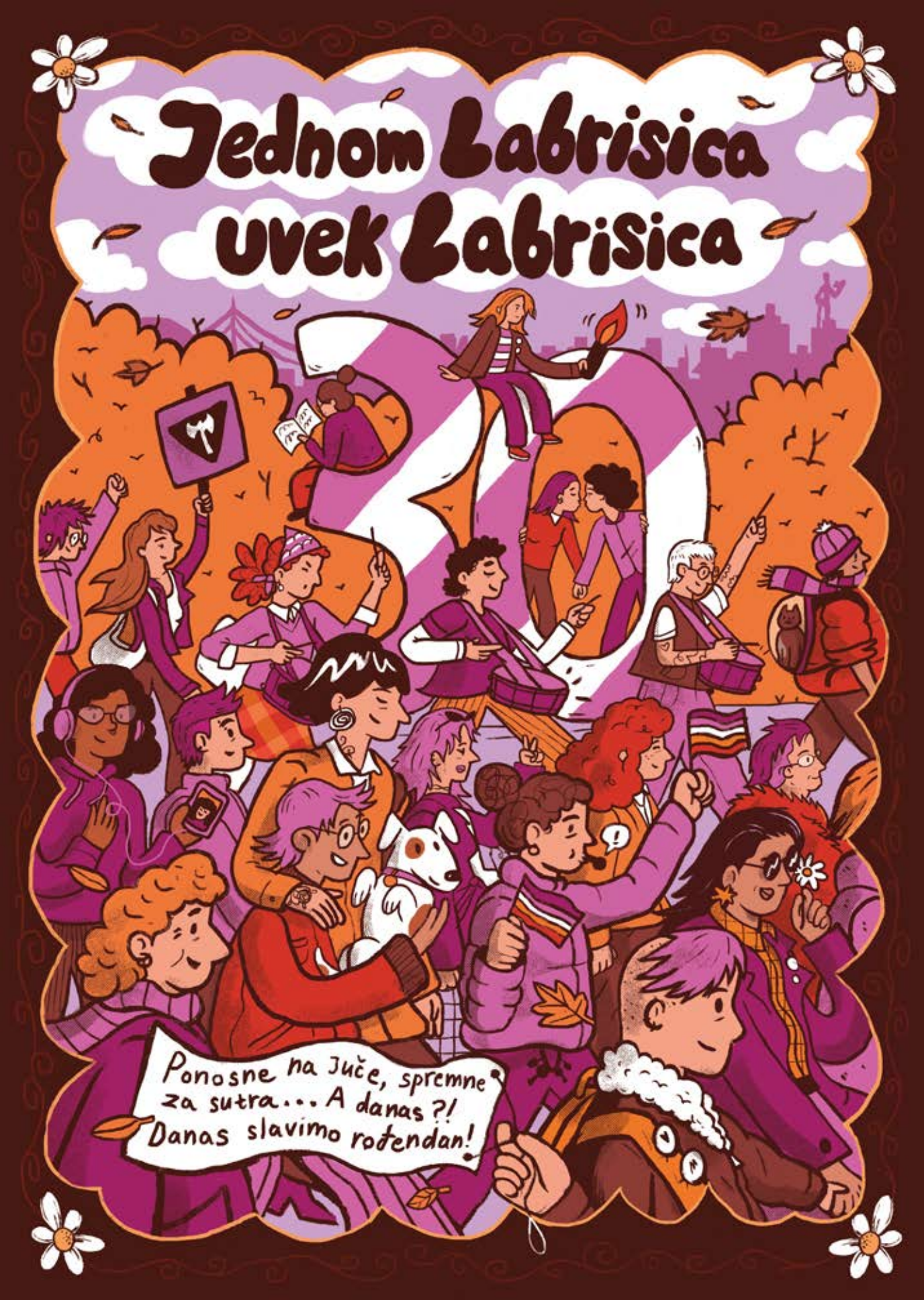

Jednom Labrisica uvek Labrisica
Ponosne na Juče, spremne za sutra... A danas?! Danas slavimo rođendan!

Jednom Labrisica, uvek Labrisica

Beograd, 2025

Jednom Labrisica, uvek Labrisica

Autorka:
Dragoslava Barzut

Izdavač:
LABRIS – organizacija za lezbejska ljudska prava
labris@labris.rs.org
www.labris.org.rs
©Labris 2025.

U ime izdavača:
Aleksandra Gavrilović

Lektura i korektura:
Hristina Piskulidis

Grafičko rešenje naslovnice:
Sandra Grbić

Prelom teksta:
Minja Pavlović

Štampa: Zeppelin Pro d.o.o., Beograd
Tiraž: 200

Beograd, 2025.

JEDNOM LABRISICA, UVEK LABRISICA

Rekonstrukcija Ženski Fond

Beograd, 2025

In memoriam*

U godini u kojoj Labris obeležava 30 godina postojanja, napustila nas je jedna od nas – dugogodišnja aktivistkinja Labrisa, naša draga Desanka Drobac. Desa je bila uz Labris praktično od samih početaka: uvek nasmejana, duhovita, vedrog duha i velikog srca. Kao kolumnistkinja našeg sajta, iz meseca u mesec pisala je „Desin kutak“, ostavljajući trag ispunjen toplinom, britkim humorom i životnom mudrošću koja je mnogima bila uteha, oslonac i inspiracija.

U znak sećanja na nju, 18. poglavlje ove publikacije donosi njen originalni tekst iz 25. broja Labris novina, u kojem je pisala o dostignućima organizacije povodom 15- godišnjice rada i delovanja. Time želimo da njen vedar, proniclјiv duh i jedinstveni glas ostanu i dalje prisutni među nama, dostupni svima koji požele da ga upoznaju.

Njeno prisustvo, osmeh i bezrezervna podrška oblikovali su duh naše zajednice. Ovu publikaciju posvećujemo njoj.

Labrisice

REČ, DVE O PUBLIKACIJI

Ova publikacija organizacije Labris koncipirana je kao analitički pregled ključnih datuma, procesa i događaja koji su oblikovali razvoj lezbejskog pokreta u Srbiji od njegovih početaka do savremenog trenutka. Polazna pretpostavka bila je da se istorija jedne organizacije ne može prikazati isključivo linearnim sledom događaja, jer su ritmovi društvenih promena, političkih okolnosti i unutrašnjih dinamika pokreta neretko diskontinuirani i višeslojni.

Publikacija, organizovana kroz tematske celine: *Labris početak*, *Labris politika*, *Labris kultura, Labris u protestu* i *Labris u zajednici*, ukazuje na višestrukost polja delovanja i ispreplетanost aktivističkih, kulturnih i političkih praksi. Na taj način nastoji se pokazati da aktivizam nije izdvojena kategorija, već kontinuirani proces u kojem se borba za prava i dostojanstvo lezbejki prepoznaje kao sastavni deo šireg društvenog i kulturnog konteksta.

Iako je ova publikacija idejno nastala kao *hronologija*, ona to u strogo metodološkom smislu nije. Umesto da sledi hronološki tok događaja, tekst organizuje građu prema tematskim i konceptualnim celinama kako bi ukazao na krhkost ljudskih prava i nestalnost društvenih dostignuća. Takav pristup omogućava čitateljkama da jasno sagledaju da jednom izborena prava nisu trajno zagarantovana, te da se borba za ravnopravnost i dostojanstvo nužno odvija u ciklusima napretka i nazadovanja. Ova „nelinearna hronologija“ stoga nije puki zapis o prošlosti, već svedočanstvo o upornoj i dugotrajnoj borbi.

Publikacija takođe problematizuje percepciju učinaka i rezultata lezbejskog pokreta u Srbiji. Suprotno često prisutnim skepticizmima, analiza pokazuje da je Labris u različitim periodima svog delovanja ostvario značajne pomake u vidljivosti, javnom diskursu i razvoju zajednice. Istovremeno, evidentni su i periodi stagnacije i regresije, koji svedoče o složenosti društvenih promena, kao i o potrebi stalnog preispitivanja i obnavljanja aktivističkih praksi.

S obzirom na to da je autorka ovog izdanja, Dragoslava Barzut, zajedno sa Ljiljanom Živković, bila i autorka prethodne hronologije objavljene povodom dvadesetogodišnjice Labrisa, ova publikacija se može posmatrati i kao nastavak, ali i kao preispitivanje tog ranijeg rada. Ona se oslanja na obiman materijal proistekao iz istraživačkog poduhvata koji je tada urađen: intervjue sa aktivistkinjama Labrisa, kao i uvide u arhivsku građu organizacije. Istovremeno, ona nastoji da tridesetogodišnje delovanje Labrisa kontekstualizuje u širem okviru feminističkih i lezbejskih genealogija u Srbiji.

Beleženje ovih iskustava ima višestruku vrednost: ono predstavlja oblik kolektivnog sećanja, mehanizam samorefleksije i sredstvo istorijskog kontinuiteta pokreta. U tom smislu, nadamo se da će nekim budućim istraživanjima ova publikacija biti i svedokinja vremena u kojem nastaje, kao svojevrsni doprinos razvoju feminističke i lezbejske istoriografije u Srbiji i regionu.

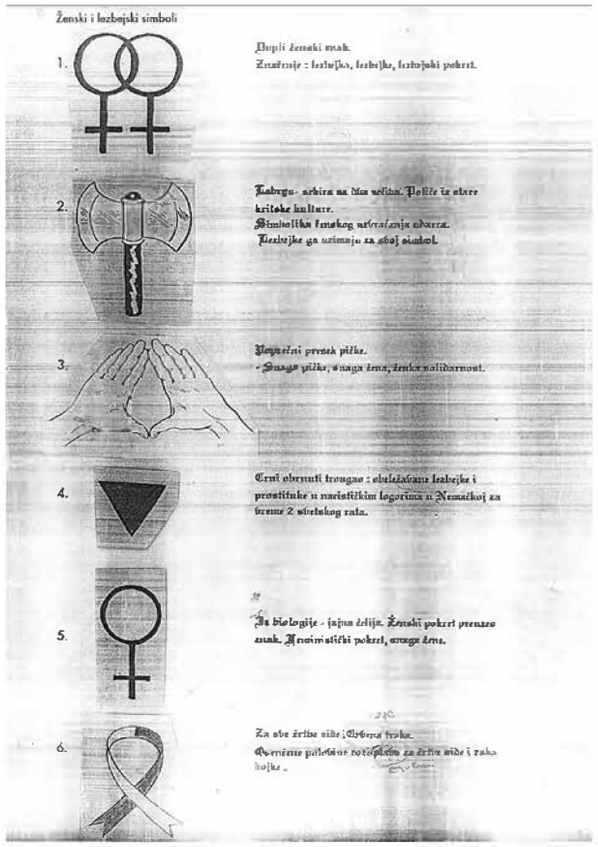
Na kraju, ova publikacija je i posveta svim ženama koje su tokom prethodnih trideset godina činile Labris – članicama tima, skupštine, upravnog i nadzornog odbora, saradnicama, aktivistkinjama, volonterkama, učesnicama programa i svima koje su na bilo koji način ostavile svoj trag. Zahvaljujući njihovoj hrabrosti, upornosti i viziji, pređen je dug i često težak put, ispunjen i borbama i malim, upornim pobedama. One su svojim radom doprinele ne samo razvoju i opstanku organizacije, već i stvaranju društva u kojem neke mlade lezbejke danas dišu lakše, slobodnije i sigurnije. Ova tridesetogodišnja priča pripada svakoj od njih.

Labrisice,
oktobar 2025, Beograd

LABRIS
POČETAK

Jedan:
Prvo je stiglo jedno pismo

Lezbejsko organizovanje u Srbiji u svojim počecima bilo je neodvojivo od feminističkog pokreta: prve aktivnosti odvijale su se u prostorijama Centra za ženske studije, vu ratnim devedesetim predstavljale retke bezbedne prostore za okupljanje, razmenu i političku artikulaciju žena. Feminizam je u tom kontekstu bio ne samo teorijski okvir, već i infrastruktura podrške i solidarnosti, obezbeđujući prostor, metodologiju i jezik koji su omogućili da se lezbejsko iskustvo osmisli kao političko pitanje. Iz feminističkog pokreta Labris je preuzeo principe horizontalnog odlučivanja, samorefleksije i emocionalnog osnaživanja. Kroz radionice i razgovore o identitetu, strahu i žudnji, članice su zajednički razvijale novu političku svest, artikulišući ono što je do tada bilo neizgovoreno. Ta praksa „prevođenja ličnog u političko“ omogućila je formiranje Labrisa 1995. godine. Naziv ***Labris***, predložila je pesnikinja Jelena Devina, kao prepoznatljiv simbol lezbejske tradicije, a označava dvostruku sekiru, simbol ženske snage, samostalnosti i sposobnosti da istovremeno stvara i brani. Osnivanje Labrisa označilo je trenutak u kojem je lezbejski pokret u Srbiji postao samostalan, ali i čvrsto ukorenjen u feminističkim vrednostima solidarnosti, autonomije i nenasilja.

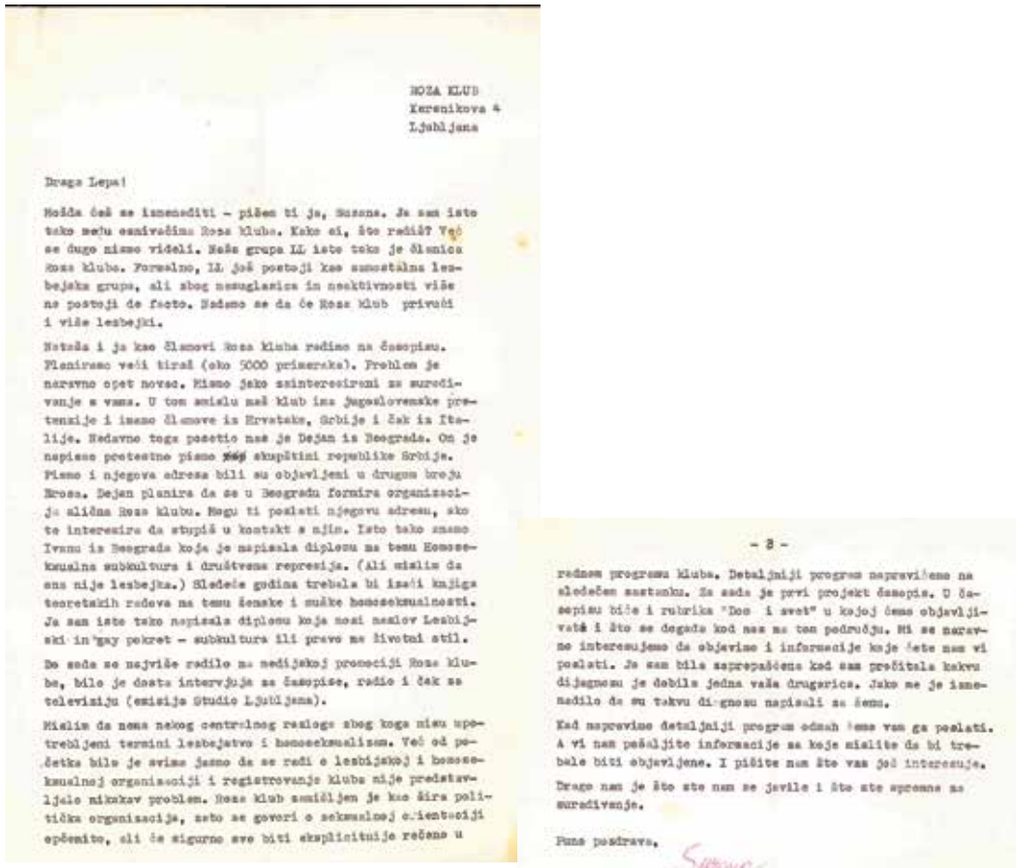

Početak organizovanja lezbejki u Beogradu vezuje se za oktobar 1990. godine, *kada je stiglo jedno pismo*, kako se često romantizovano evocira početak lezbejskog i gej pokreta u Srbiji. Pismo je poslato iz „Roza kluba“ iz Ljubljani, a podstaklo je okupljanje feministkinja i gej muškaraca u poslastičarnici Hotela Moskva. Taj događaj, o kojem svedoči jedna od osnivačica Labrisa, feministkinja i antiratna aktivistkinja Lepa Mlađenović u tekstu „Kako je počelo organizovanje lezbejki i homoseksualaca u Beogradu“[1], označava prvi zajednički javni susret i začetak lezbejskog i gej pokreta u Srbiji. Okupljanje je bilo istovremeno čin samoafirmacije i političkog prepoznavanja, trenutak u kojem se lično iskustvo prevelo u oblik kolektivnog delovanja. Iz tih susreta nastala je grupa „Arkadija“, prva organizovana forma okupljanja lezbejki i gej muškaraca u Srbiji iz koje se vrlo brzo izdvaja i samostalno deluje Labris, tada kao neformalna grupa.

Osim teorijskog okvira, feminizam je ponudio i praksu stvaranja prostora za udruživanje žena koje vole žene u zajednički aktivistički pokret. U tom kontekstu, oktobar 1990. godine označio je početak okupljanja gej i lezbejske zajednice u Beogradu. U to vreme lezbejska zajednica je već imala kontinuitet neformalnog organizovanja i političkog promišljanja sopstvenog položaja, započet dvanaest godina ranije, i to jednog ranijeg oktobra, 1978. godine. Te godine u beogradskom Studentskom kulturnom centru održan je prvi međunarodni feministički skup u Jugoslaviji, pod nazivom „Drug-ca žena: Žensko pitanje – novi pristup“. Sa tog skupa potiče i zabeleška jedne od učesnica, francuske teoretičarke Christine Delphy, koja je u svom izveštaju za jedan pariški list primetila da tokom celog događaja nije bila spomenuta reč „lezbejka“. Delphy beleži i susret sa jednom mladom lezbejkom iz Beograda, koja joj je rekla da lezbejke u to vreme nisu imale prostor za okupljanje osim jednog gej bara u gradu.[2] I pored toga što u samom programu skupa nije bilo govora o pitanju lezbejske egzistencije, na njegovim marginama vodili su se razgovori o lezbejskom okupljanju i napravljene prve konekcije sa lezbejkama van granica Jugoslaviije. Na javno izgovorenu reč „lezbejka“ u feminističkom kontekstu čekalo se narednih jedanaest godina, sve do prvog Jugoslovenskog feminističkog susreta (od ukupno četiri održana). Prvi je bio u Ljubljani u decembru 1987, pod sloganom „Žene za žene“, u organizaciji ženske grupe „Sekcija Lilit“. Iste godine osniva se prva lezbejska grupa „Lezbejke Lilit“ u Ljubljani, a već naredne, na godišnjoj ILGA konferenciji održanoj u julu u Beču 1989, osniva se prva hrvatska lezbejska grupa „Lola“, koja se na jesen preimenovala u „Lila inicijativa“.

Na drugom Jugoslovenskom feminističkom susretu, u Zagrebu u decembru 1988. godine, nastalom u organizaciji Ženske grupe „Trešnjevka“, lezbejski aktivizam dobija vidljivije mesto. U zaključcima sa skupa navodi se sledeće: „Stvaraćemo lezbejsku mrežu informacija i raditi na vidljivosti lezbejske kulture. Zahtevamo da se novim Ustavom garantuje potpuna jednakost žena i muškaraca bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju.“ Na narednom, trećem susretu, pod nazivom „Ja, ti, one – za nas“, održanom 30. marta i 1. aprila 1990. u Beogradu, u organizaciji Feminističke grupe „Žene i društvo“, jedan od centralnih panela bio je posvećen temi „Feminizam i lezbejstvo“, i njime je moderirala Lepa Mlađenović. Na četvrtom i poslednjem jugoslovenskom feminističkom susretu, održanom od 17. do 19. maja 1991. godine u Ljubljani, pod nazivom „Good Girls Go to Heaven, Bad Girls Go to Ljubljana“, Suzana Tratnik je održala predavanje „Lezbejski i gej pokret – subkultura ili pravo na životni stil“.

Sledećeg meseca, u junu 1990, desetodnevnim oružanim sukobom u Sloveniji započeo je rat na postoru Jugoslavije, i dalje delovanje pokreta u velikoj meri bilo je usmereno na mirovne aktivnosti. Nesumnjivo je da su i lezbejke iz Beograda bile deo jugoslovenskog lezbejskog organizovanja, koje je prethodnica začetku Labrisa kao neformalne grupe.

ROZA KLUB
Kersnikova 4
Ljubljana

Draga Lepa!

Nočda češ se imenovati - pišem ti ja, Suzana. Ja sem isto tako članica osnivačica Roza kluba. Kako si, kaj rediš? Vse se dugo nismo videli. Naša grupa LL isto tako je članica Roza kluba. Formalno, LL još postoji kao samostalna lezbejska grupa, ali zbog nezainteresiranosti in neaktivnosti više ne postoji de facto. Nadamo se da će Roza klub privući i više lezbejki.

Natalija i ja kao članovi Roza kluba radimo na časopisu. Planiramo veći tiraž (oko 5000 primeraka). Problem je naravno opet novac. Mislimo jako zainteresirani za suradivanje s vama. U tom smislu naš klub ima jugoslovenske pretenzije i imamo članove iz Hrvatske, Srbije i čak iz Italije. Nedavno tega posetio nas je Dejan iz Beograda. On je napisao protestno pismo ~~[illegible]~~ skupštini republike Srbije. Pismo i njegova adresa bili su objavljeni u drugom broju Kroza. Dejan planira da se u Beogradu formira organizacija slična Roza klubu. Mogu ti poslati njegovu adresu, ako te interesira da stupiš u kontakt s njim. Isto tako znamo Ivanu iz Beograda koja je napisala diplomu na temu Homoseksualna subkultura i društvene represije. (Ali mislim da ona nije lezbejka.) Sledeće godina trebala bi izaći knjiga teoretskih radova na temu ženske i muške homoseksualnosti. Ja sam isto tako napisala diplomu koja nosi naslov Lezbijski in 'gay pokret - subkultura ili pravo na životni stil.

Do sada se najviše radilo na medijskoj promociji Roza kluba, bilo je dosta intervjuja za časopise, radio i čak za televiziju (emisija Studio Ljubljana).

Mislim da nema nekog centralnog razloga zbog koga nisu upotrebljeni termini lezbejstvo i homoseksualizam. Već od početka bilo je svima jasno da se radi o lezbijskoj i homoseksualnoj organizaciji i registrovanje kluba nije predstavljalo nikakav problem. Roza klub zamišljen je kao šira politička organizacija, zato se govori o seksualnoj orijentaciji općenito, ali će sigurno sve biti eksplicitnije rečeno u

- 2 -

radnom programu kluba. Detaljniji program napravljen na sledećem sastanku. Za sada je prvi projekt časopis. U časopisu bile i rubrika "Doo i svet" u kojoj ćemo objavljivati i što se dogada kod nas na tom području. Mi se naravno interesujemo da objavimo i informacije koje ćete nam vi poslati. Ja sam bila zaprepašćena kad sam pročitala kakvu dijagnozu je dobila jedna vaša drugarica. Jako me je iznenadilo da su takvu dijagnozu napisali za žensku.

Kad napravimo detaljniji program odmah ćemo vam ga poslati. A vi nam pošaljite informacije za koje mislite da bi trebale biti objavljene. I pišite nam što vas još interesuje.

Drago nam je što ste nam se javile i što ste spremne za suradivanje.

Puno pozdrava,

Suzana

Pismo Roza kluba iz Ljubljane

Dva:
Labris kao neformalna grupa u ratnim godinama

Proglašenje nezavisnosti Slovenije 25. juna 1991. godine i sledeći *Desetodnevni rat* (26. jun – 7. jul 1991) označili su početak razgradnje zajedničke jugoslovenske države, što je snažno uticalo i na mreže feminističkog i lezbejskog organizovanja u regionu. Procesi raspadanja države i ratovi koji su usledili, raskinuli su dotadašnje kulturne, političke i komunikacijske veze među aktivistkinjama, i vdelovanja prilagođavanjem novim nacionalnim kontekstima i izgradnjom autonomnih organizacionih formi.

Tokom ratnih devedesetih feminističke i lezbejske grupe, uprkos opštoj represiji i nacionalističkoj mobilizaciji, razvijale su nove oblike solidarnosti i otpora. Aktivistkinje su učestvovale u antiratnim, humanitarnim i mirovnim inicijativama, od Žena u crnom i Antiratne kampanje Srbije do neformalnih mreža koje su pomagale izbeglicama, posebno ženama i deci. Lezbejke su u tim okvirima bile istovremeno i akterke i svedokinje, čineći vidljivim iskustvo žena koje su ratne okolnosti istisnule iz političkog i društvenog prostora. Ove prakse solidarnosti često su bile utemeljene na ideji da je mirovni aktivizam istovremeno i feministički čin otpora, što je u svojim radovima i javnim nastupima jasno artikulisala Lepa Mlađenović, ističući da je „mir politička odgovornost, a lezbejski identitet čin prkosa i preživljavanja“.[3]

Lepa Mlađenović

Iako su institucije bile zatvorene za ženske glasove, upravo su lezbejske i feminističke mreže održavale kontinuitet političkog mišljenja, alternativne kulture i brige. Kroz radionice, neformalne sastanke i dokumentovanje svakodnevnih iskustava žena, razvijala se osnova za postratni period, u kojem su feministkinje i lezbejke bile među prvima koje su pokrenule teme suočavanja s prošlošću, ljudske bezbednosti i prava manjina. Ovaj rad u senci rata oblikovao je način na koji će kasnije Labris, kao organizacija, delovati u javnom prostoru - povezujući brigu, dokumentovanje i političku artikulaciju.

Za Labris i srodne organizacije raspad Jugoslavije doneo je ubrzanu potrebu za reorganizacijom: od jugoslovenskih feminističkih mreža ka regionalnim i međunarodnim povezivanjima i jačanju autonomnih struktura u Srbiji. U tom prelaznom periodu feministički pokret suočavao se s fragmentacijom resursa i rastućim društvenim antagonizmima, ali je istovremeno izgradio temelje dugotrajnog otpora koji je, paradoksalno, u svojoj marginalnosti stvorio prostore slobode, zajedništva i političke kreativnosti.

Devedesete su, dakle, oblikovale *ethos* feminističkog i lezbejskog aktivizma: hrabrost da se deluje u neprijateljskim uslovima, spremnost na javno svedočenje i dosledno odbijanje militarizma i mizoginije. Ovo iskustvo preživljavanja i političkog stvaranja pod pritiskom autoritarnih režima ostaje i danas relevantno.

Žene u crnom, Pančevo, 8.mart 1995.

U trenutku pisanja ove publikacije, Srbija se ponovo suočava sa snažnim recidivima autoritarnih praksi, retradicionalizacijom i moralnim disciplinovanjem žena u javnom prostoru. Kako primećuje Hristina Cvetičanin Knežević, u savremenoj Srbiji „ženska seksualnost postaje oružje u rukama moći, koristi se za disciplinovanje, diskreditaciju i ućutkivanje žena koje javno istupaju” (Cvetičanin Knežević, 2025). U svojoj analizi Cvetičanin Knežević osvetljava kontinuitet represivnih obrazaca koji su tokom devedesetih služili za očuvanje poretka zasnovanog na strahu i patrijarhatu, a danas se manifestuju kroz medijske napade, digitalno nasilje i moralnu stigmatizaciju žena. Savremeni napadi na aktivistkinje, novinarke i braniteljke ljudskih prava nisu izolovani incidenti, već deo istog autoritarnog kontinuiteta protiv kog feministički i lezbejski pokreti i dalje istrajno deluju, spajajući otpor i brigu, politiku i svakodnevicu, istoriju i budućnost.[4]

Tri:
Sopstveni prostor

Dvanaestog februara 2001. godine Labris je otvorio svoju prvu kancelariju za rad, prvi isključivo lezbejski prostor u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Taj čin predstavljao je i simbolički i organizacioni prelom: prelazak iz neformalne zajednice okupljene oko ideje i solidarnosti u strukturiranu organizaciju sa jasnim vrednosnim, političkim i programskim okvirom. Prvi prostor, u Ulici Ivana Milutinovića na Slaviji, postao je mesto okupljanja, zajedničkog učenja i stvaranja vidljive lezbejske scene u Beogradu.

Kako beleži jedna od osnivačica Labrisa, Ljiljana Živković, u svedočenju zabeleženom u publikaciji 15 godina Labrisa[5], „ušle smo među prazne zidove, ali smo ih ispunile ljubavlju i entuzijazmom“, rečenica koja metaforički oslikava duh početka, u kojem su solidarnost i međusobna podrška nadomeštale institucionalne, finansijske i društvene prepreke. Kancelarija je ubrzo postala ne samo radni prostor, već i simbol novog poglavlja u istoriji lezbejskog organizovanja: mesto za okupljanje i razgovor, političko planiranje, filmske projekcije i umetničke večeri, ali i centar iz kojeg se širila ideja o slobodi, bezbednosti i vidljivosti žena koje vole žene.

Labrisice uređuju svoj prvi prostor, Beograd, 2001.

Već u martu iste godine započet je proces strateškog planiranja rada Labrisa (2001–2003), uz podršku konsultantkinje Aleksandre Vesić iz Autonomnog ženskog centra. Tokom ovog procesa definisani su ciljevi, vizija, raspodela odgovornosti i modeli odlučivanja, a izrađeni su i ključni dokumenti organizacije: *Politika rada Labrisa* i *Vrednosti Labrisa*, koji su postavili temelje feminističkog i etičkog okvira delovanja organizacije. Ovi dokumenti kodifikovali su principe solidarnosti, pravičnosti, saradnje i nenasilja, čime su feminističke vrednosti pretočene u svakodnevnu organizacionu praksu.

Otvaranje kancelarije 2001. godine predstavlja drugu osnivačku tačku Labrisa, trenutak institucionalizacije već postojeće političke i emocionalne zajednice. U analitičkom smislu ovaj period označava prelazak iz faze spontanog aktivizma u fazu planskog, strateški vođenog delovanja. Labris time postaje organizacija sa sopstvenom infrastrukturom, administrativnim kapacitetom i jasno artikulisanim javnim glasom.

Tokom narednih godina, kancelarija na Slaviji postala je centralno mesto za brojne programe i inicijative: od edukativnih radionica i zagovaračkih sastanaka do formiranja prvih partnerskih mreža sa drugim ženskim organizacijama. Istovremeno, prostor je funkcionisao i kao sigurna zona za zajednicu u vreme kada javna vidljivost lezbejki i dalje nosi ozbiljne rizike. Kroz svakodnevni rad, neformalno savetovanje i razmenu iskustava, Labris je utemeljio koncept „bezbednog prostora“ kao političku kategoriju, mesto na kojem se gradi poverenje, uči autonomija i oblikuje kolektivni identitet.

U simboličkom smislu, 12. februar 2001. godine označava početak institucionalnog života Labrisa. Ako je 1990. bila godina idejnog začetka, a 1995. trenutak samostalnog okupljanja, onda je 2001. godina u kojoj Labris* dobija formu kao feministički utemeljena, organizaciono strukturiranu i javno prepoznatljiva lezbejska organizacija. Ovaj proces institucionalizacije istovremeno je predstavljao i čin emancipacije: potvrdu da lezbejke u Srbiji mogu ne samo da opstanu u nepovoljnim društvenim okolnostima, već i da izgrade stabilne, održive i vrednosno dosledne strukture.

LABRIS I POLITIKA

Četiri:
Uklanjanje homoseksualnosti sa liste bolesti, istorijska pobeda (2005–2008)

Proces uklanjanja homoseksualnosti sa liste bolesti u Srbiji predstavlja jedno od prvih i najznačajnijih političkih i simboličkih postignuća pokreta za lezbejska prava. Ova inicijativa, koju je pokrenula organizacija Labris, ukorenjena je u feminističkom razumevanju zdravlja kao političke kategorije i u borbi protiv institucionalizovane stigme koja je decenijama legitimisala društvenu marginalizaciju LGBTI+ osoba.

Iako je Svetska zdravstvena organizacija (SZO)[1] još 17. maja 1990. godine uklonila homoseksualnost sa Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD-10), ta odluka se u Srbiji nije sprovodila u praksi. Zdravstvene i stručne institucije, uključujući Srpsko lekarsko društvo (SLD), decenijama su ćutale o ovoj temi, održavajući neformalnu, ali moćnu simboličku stigmu prema osobama koje se identifikuju kao pripadnici:e LGBTI+ zajednice. U tom kontekstu, zahtev za depatologizaciju nije bio samo medicinsko, već političko pitanje. Za Labris je borba za uklanjanje homoseksualnosti sa liste bolesti bila čin otpora institucionalnoj homofobiji i pokušaj da se u društvenom prostoru povrati pravo na dostojanstven život, oslobođen od ideje „lečenja“.

Dana 4. maja 2005. godine, Labris je uputio zvaničan zahtev Srpskom lekarskom društvu da javno potvrdi da homoseksualnost nije bolest, pozivajući se na međunarodne standarde i praksu SZO. Inicijativa je usledila u trenutku kada se u regionu već otvaralo pitanje depatologizacije. Hrvatska i Slovenija su svoje stavove uskladile sa međunarodnim preporukama još tokom devedesetih godina, dok Srbija nije imala zvaničnu potvrdu. Labris je povodom svog zahteva organizovao konferenciju za štampu 1. jula 2005. godine u Medija centru, na kojoj su predstavljeni rezultati pilot-istraživanja o nasilju nad LGBTI+ osobama, poređenje medijskih analiza i aktuelno stanje prava u zemlji.[2] Na konferenciji su govorile/i Lepa Mlađenović, Snježana Milivojević i Saša Gajin, ističući da „institucionalno ćutanje“ lekarske struke održava predrasude i doprinosi širenju homofobije. U tekstu Danasa iz istog perioda („Nezreli da priznaju da homoseksualnost nije bolest“[3]) preneta je izjava predstavnice Labrisa Dragane Vučković: „Očekujemo da će se zahtevu odazvati Srpsko lekarsko društvo i Ministarstvo zdravlja i time, kao što su to već učinile njihove kolege iz regiona, doprineti smanjenju stepena homofobije.“

Uprkos zahtevima i medijskom pritisku, Srpsko lekarsko društvo je odbijalo da se javno izjasni. Iako je direktorka SLD-a potvrdila da je Etički komitet održao sastanak i „izrazio saglasnost sa stavom SZO“, taj dokument nikada nije postao deo javnog zapisa niti je dostavljen Labrisu. Labris se, ne odustajući, obratio i specijalnom izvestiocu Ujedinjenih nacija za pravo na zdravlje, Polu Hantu, kao i tadašnjem ministru zdravlja Tomislavu Milosavljeviću, podsećajući da je on lično član Stalnog komiteta SZO za Evropu. Ipak, Ministarstvo zdravlja nije izdalo zvanično saopštenje.[4]

Tek 2008. godine, nakon tri godine kontinuiranog zalaganja, Srpsko lekarsko društvo je konačno uputilo zvaničan odgovor Labrisu, potvrđujući da „istopolna orijentacija nije bolest“ i time se usaglasilo sa međunarodnim standardima.[5] Ova odluka nije imala samo simboličku vrednost, ona je označila institucionalni raskid sa idejom da su homoseksualni identiteti patološki, što je otvorilo prostor za dalju borbu protiv diskriminacije u obrazovanju, medijima i zdravstvenom sistemu. Za Labris, ovo postignuće predstavlja istorijsku i simboličku pobedu. Time je organizacija pokazala da feministično i lezbejsko delovanje u Srbiji može uspešno preoblikovati društvene narative i institucije koje su decenijama održavale stigmu. Ujedno, ovaj događaj označava početak nove faze političkog delovanja, prelazak sa borbe za vidljivost na borbu za sistemsko priznanje i institucionalnu odgovornost.

Ovaj demokratski polet i entuzijazam povodom institucionalnog delovanja u dijalogu sa donosiocima odluka, trajaće sve do prve polovine druge decenije 21. veka, kada se u Srbiji u

Organizaciji za lezbejska ljudska prava
LABRIS

Poštovani,

u vezi sa Vašim dopisom Br: 62/08 od 06.05.2008.g. u prilici smo da **potvrdimo** da **istopolna orjentisanost** koja nije odgovorna za teškoće u uspostavljanju ili održavanju veze sa polnim partnerom se u važećoj ICD-10 Klasifikaciji duševnih poremećaja i poremećaja ponašanja ne pojavljuje kao bolest.

Kako je i naša zemlja članica Svetske zdravstvene organizacije **podrazumeva se da delimo stavove** iste, da istopolna orjentisanost nije mentalno oboljenje.

U Beogradu
14.05.2008.

Prim. dr Dragan Marinković
neuropsihijatar

Sekretar Psihijatrijske sekcije Srpskog lekarskog društva
Email: dragan.marlod@gmail.com

Potvrda Srpskog lekarskog društva, Beograd, 14. Maj 2008.

dekadi koja sledi, dolaskom na vlast Srpske napredne stranke, sužava prostor za građansko delovanje. Labris će i u ovim godinama ostati dosledan svojim vrednostima i nastaviti da otvara institucionalnu saradnju u malobrojnim prilikama, kada je to bilo moguće. Jedna od njih bila je 2021. godine kada se Labris priključio radnoj grupi za izradu zakona koji bi regulisao odnos između istopolnih parova u Srbiji, o čemu će u ovom pregledu ključnih postignuća biti kasnije reči.

Uklanjanje homoseksualnosti sa liste bolesti u Srbiji ima i regionalno značenje. U trenutku kada su zemlje bivše Jugoslavije prolazile kroz proces tranzicije i usklađivanja sa evropskim standardima ljudskih prava, depatologizacija je postala pokazatelj zrelosti zdravstvenih i političkih institucija. Labris je u tom procesu preuzeo ulogu pokretača promena koje su nadilazile pitanje seksualnosti. To je bila borba za pravo na samoodređenje, za legitimnost postojanja i za redefinisanje samog pojma zdravlja kroz prizmu ljudskih prava. Takođe, ovaj trenutak predstavlja raskid sa paradigmom kontrole i osudu politike koja je pokušavala da medicinski uredi identitet.[6] U tom smislu, depatologizacija nije bila samo pitanje klasifikacije, već politički čin oslobađanja kojim su lezbejke i gej osobe u Srbiji povratile deo dostojanstva koje im je dugo bilo uskraćivano.

Pet:
Učešće organizacije Labris u procesu donošenja Zakona o zabrani diskriminacije (2005–2009)

Koalicija protiv diskriminacije formirana je u martu 2005. godine uz podršku Švedskog helsinškog komiteta za ljudska prava / Civil Rights Defenders, i okupljala je više organizacija civilnog društva (među kojima je i Labris) sa ciljem da se doprinese uvođenju i primeni antidiskriminacionog zakon.[7] Kroz saradnju u okviru Koalicije, Labris je učestvovao u sistematičnom dokumentovanju slučajeva diskriminacije, izradi zagovaračkih materijala i javnim kampanjama, čime je doprinela da kroz više od četiri godine lobiranja Koalicije zakon bude konačno usvojen. Nakon više od četiri godine lobiranja Koalicije, zakon je konačno usvojen 2009. godine (Sl. glasnik RS br. 22/2009).

Koalicija protiv diskriminacije: Saša Gajin, Dragana Vučković, 2013.

Zakon o zabrani diskriminacije usvojila je Narodna skupština Republike Srbije 26. marta 2009. godine na predlog Ministarstva za rad i socijalnu politiku, koje je u to vreme vodio Rasim Ljajić. Podsećanja radi, Ljajić je tada bio predsednik Socijaldemokratske partije Srbije (SDPS), koju je osnovao iste te godine nakon što napustio Sandžačku demokratsku partiju (SDP). Dakle, te godine bio je u procesu transformacije i osnivanja SDPS-a, koja je kasnije postala parlamentarna stranka i deo vladajuće koalicije. Sam predlog Nacrta zakona je pripreman gotovo četiri godine u konsultacijama sa ministarstvima, skupštinskim odborima i civilnim sektorom. U tom procesu, Labris je bio jedna od prvih LGBTI+ organizacija koja je aktivno učestvovala u javnim raspravama, podnošenju amandmana i komunikaciji sa članovima radne grupe, insistirajući na tome da zakon jasno prepozna zabranu diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Koliko je to bio izazovan poduhvat, govori i činjenica da je samo 16 sati pre zakazane rasprave u Skupštini, Vlada Srbije povukla predlog zakona iz procedure, navodno zbog pritiska Srpske pravoslavne crkve i drugih tradicionalnih verskih zajednica koje su osporavale članove 18 i 21, upravo one koji su garantovali zabranu diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Ovaj čin izazvao je oštru reakciju civilnog sektora, medija i međunarodnih organizacija, među kojima je Labris bio jedan od najglasnijih aktera. U saopštenjima i medijskim istupima, aktivistkinje Labrisa su isticale da povlačenje zakona predstavlja institucionalnu kapitulaciju pred verskim pritiskom i direktan udar na principe sekularne države i ljudskih prava. Mediji su u tom trenutku postali ključni saveznici civilnog društva, jer su prenosili izjave organizacija za ljudska prava i time pomogli da se pitanje diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije održi u javnom fokusu. Zajedničkim pritiskom javnosti i civilnog sektora, predlog zakona je vraćen u skupštinsku proceduru i usvojen 26. marta 2009. godine, zadržavajući članove koji zabranjuju diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije.

Predstavljanje rezultata istraživanja
„Stavovi prema osobama drugačije seksualne orijentacije“, 26. jun 2012.

Usvajanjem zakona osnovano je Povereništvo za zaštitu ravnopravnosti, prvi nezavisni državni organ u Srbiji zadužen za sprovođenje i nadzor nad primenom zabrane diskriminacije. Ova institucija je ubrzo postala jedan od najvažnijih saveznika civilnog sektora, a Labris je bio među prvim organizacijama koje su sa Poverenicom razvile praksu podnošenja pritužbi, zajedničkih inicijativa i izveštavanja o slučajevima diskriminacije. U analitičkom smislu, učešće Labrisa u ovom procesu obeležilo je ulazak organizacije u institucionalnu arenu političkog delovanja. Dok su prethodne godine bile posvećene vidljivosti i borbi protiv patologizacije, period 2008–2009. označio je prelazak na pravnu i političku artikulaciju lezbejskih i LGBTI+ prava u okviru državnih politika.

Zakon o zabrani diskriminacije (2009) predstavlja prelomnu tačku u istoriji ljudskih prava u Srbiji. Za Labris je on bio dokaz da uporno feminističko i građansko delovanje može oblikovati državne politike, čak i u kontekstu jakih verskih i političkih otpora. Ovaj proces je istovremeno otvorio i novo poglavlje u odnosima između LGBTI+ organizacija i državnih institucija, jer je omogućio aktivno učešće u kasnijim procesima izrade Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije (2013–2018) i pripadajućeg Akcionog plana koji je iz nje proistekao.

Donošenje zakona pokazalo je da borba za jednakost nije samo pitanje identiteta, već i borba za demokratizaciju samog pravnog poretka, u kojoj su feminističke i LGBTI+ organizacije, poput Labrisa, delovale kao korektiv moći države i brana klerikalnim pritiscima.

Šest:
Izmena spornog pitanja u upitniku za dobrovoljno davanje krvi (2005–2006)

> „*Ova akcija je za mene bila pokazatelj da možemo i strukturalno da menjamo stvari*, aktivistkinja Labrisa“, Hronologija 20 godina Labrisa (2015)

Tokom prve decenije dvehiljaditih u Srbiji institucionalne prakse u oblasti zdravstva još uvek su bile oblikovane zastarelim modelima koji su reprodukovali društvene predrasude prema LGBTI+ osobama. Jedna od njih odnosila se na proceduru dobrovoljnog davanja krvi u kojoj su istopolno orijentisane osobe automatski bile označavane kao „rizične“. U zvaničnom upitniku za dobrovoljne davaoce postojalo je pitanje:

> „*Da li ste ikada imali seksualne odnose sa osobom istog pola?*“

Odgovor „da“ automatski je značio odbijanje davaoca, čime su lezbejke i gej muškarci bili isključene/i iz procesa doniranja krvi samo zbog svoje seksualne orijentacije. Ovakva praksa nije bila zasnovana na medicinskim kriterijumima, već na stereotipima i predrasudama o „rizičnim grupama“, što je u suprotnosti sa međunarodnim standardima o ljudskim

pravima i nediskriminaciji.[8] Na osnovu pritužbi građana/ki i svedočenja aktivistkinja koje su odbijene prilikom davanja krvi, Labris je 2005. godine pokrenuo kampanju za ukidanje ovog diskriminatornog pitanja. Organizacija je uputila dopis Institutu za transfuziju krvi Srbije i Zavodu za transfuziologiju, zahtevajući da se pitanje preformuliše tako da procenjuje rizično ponašanje, a ne pripadnost određenoj grupi. Kao alternativu Labris je predložio pitanje:

> *„Da li ste imali nezaštićeni analni seksualni odnos u poslednjih šest meseci?“*[9]

Istovremeno, o ovom slučaju je obaveštena i Evropska agencija za rekonstrukciju (EAR), koja je podržala nacionalnu kampanju „Tvojih pet minuta – nečiji ceo život“, posvećenu promociji dobrovoljnog davanja krvi. EAR je u odgovoru naveo da „žali zbog diskriminatorne procedure“, ali da nije nadležan za sadržaj upitnika, što je samo dodatno motivisalo Labris da pojača javni pritisak[10]. U tom periodu aktivistkinje su sprovele niz medijskih istupa i direktnih obraćanja nadležnim institucijama. Kroz ove aktivnosti, Labris je prvi put jasno pozicionirao pitanje seksualne orijentacije kao teme javnog zdravlja i ljudskih prava, što je predstavljalo važan iskorak u institucionalnom dijalogu.

DANAS SAZNAJE: Nakon što je prošlog vikenda, na Trgu Republike u Beogradu dežurna služba Instituta za transfuziju odbila da primi krv deset žena istopolne orijentacije

Menja se upitnik za davaoce krvi

Jasmina Čolak

PROTIV DISKRIMINACIJE

Menja se upitnik za davaoce krvi, Dnevni list Danas 2006

Krajem novembra 2006. godine, nakon više meseci komunikacije i pritisaka, Institut za transfuziju krvi Srbije je, na inicijativu Labrisa, izmenio diskriminatorni upitnik. Sporno pitanje o istopolnim odnosima je uklonjeno, a novi upitnik je umesto „rizičnih grupa“ počeo da se fokusira na rizična ponašanja. Prema izveštaju Labrisa, novi formular je „po standardima poštovanja ljudskih prava napredniji čak i od mnogih upitnika u državama članicama Evropske unije“, jer ni u jednom svom delu nije pominjao seksualnu orijentaciju kao osnov za odbijanje davaoca krvi.[11] Kao deo uspešnog zagovaranja i postignutog dijaloga, Labris i Institut su zajednički organizovali javnu akciju dobrovoljnog davanja krvi na Trgu Republike u Beogradu, kako bi promovisali izmene i testirali novi upitnik.[12] Ovaj događaj bio je prvi primer institucionalnog priznanja zahteva LGBTI+ pokreta u oblasti zdravstva u Srbiji. U isto vreme, Zavod za transfuziju krvi Novi Sad uklonio je sa svog sajta informaciju da „istopolno orijentisane osobe nisu podobne za davanje krvi“, čime je formalno potvrđeno povlačenje ranije prakse.[13] Labris je, međutim, tražio i dodatni korak, brisanje postojećih evidencija o osobama koje su ranije označene kao „nepodobne“ samo zbog seksualne orijentacije.[14] Ova zagovaračka akcija je istovremeno imala i snažnu simboličku dimenziju, potvrdila je da LGBTIQ+ osobe nisu „objekti zdravstvenog nadzora“, već ravnopravne/i građani/ke koji/e učestvuju u društvenoj solidarnosti.

Novi upitnik je postao važan presedan u regionu: ILGA-Europe je 2007. godine istakla ovu promenu kao primer dobre prakse u oblasti zdravstva,[15] a Savet Evrope ju je uvrstio u svoj *Anti-Discrimination Law Review* kao primer „građanskog pritiska koji je doveo do reforme institucionalnih politika u skladu sa međunarodnim standardima ljudskih prava“.[16] Iako su se kasnije pojavili pojedinačni slučajevi neujednačene primene pravila, kao što je slučaj D. R. iz 2011. godine, reakcije Labrisa pokazale su da organizacija kontinuirano nadzire sprovođenje prava i prepoznaje svoj mandat ne samo u aktivizmu, već i u institucionalnom nadzoru i političkom dijalogu.

Sedam:
Dva modela o pravnom prepoznavanju istopolnih zajednica i višedecenijsko zalaganje za njihovo usvajanje

Model zakona o registrovanim istopolnim zajednicama, 2010.

Rad na Modelu zakona o registrovanim istopolnim zajednicama predstavlja važan institucionalni doprinos Labrisa razvoju pravnog i političkog okvira za zaštitu prava LGBTI+ osoba u Srbiji. Proces izrade ovog dokumenta započet je 2010. godine, kao rezultat višegodišnjeg zalaganja organizacije za normativno priznanje istopolnih parova i njihovo ravnopravno pravno tretiranje u skladu sa međunarodnim standardima ljudskih prava.

Model zakona iz 2010. je izrađen u partnerstvu između Centra za unapređivanje pravnih studija (CUPS), Labrisa i AIRE Centra iz Londona, uz podršku pravnih ekspertkinja i aktivistkinja. Na njegovoj izradi su radili/e Saša Gajin, Tanja Drobnjak i Violeta Kočić Mitaček kao pravni/e konsultanti/kinje, zajedno sa aktivistkinjama Labrisa Draganom Vučković, Marijom Savić, Jovankom Todorović i Draganom Todorović. Dragocenu konsultantsku podršku pružili/e su stručnjakinje AIRE Centra, Adam Vajs, Biljana Brajtvajt i Ema Fenelon, koji su izradili/e i uporedno-pravnu studiju o zakonskoj regulativi registrovanih istopolnih zajednica u evropskim i međunarodnim okvirima.

Model je obuhvatio širok spektar prava i obaveza koji proizlaze iz zajedničkog života dve osobe istog pola, uključujući pravo na izdržavanje, zaštitu od nasilja u porodici, pravo nasleđivanja, pravo na posetu i informisanje u slučaju bolesti, kao i pravo da partner/ka bude priznat/a kao član/ica porodice. Na taj način dokument je uspostavio normativni okvir kojim se istopolne zajednice po prvi put u Srbiji pravno izjednačavaju sa heteroseksualnim brakovima u domenu porodičnog prava, socijalne zaštite i naslednopravnih odnosa.

Zvanična prezentacija Modela održana je 23. aprila 2013. godine u prisustvu predstavnica/ka državnih institucija: Kancelarije za ljudska i manjinska prava, Kancelarije za saradnju sa civilnim društvom, Poverenice za zaštitu ravnopravnosti, Zaštitnika građana, Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, kao i Delegacije Evropske unije u Srbiji. Time je Labris pozicionirao pitanje pravnog priznanja istopolnih zajednica u institucionalni okvir javnih politika i otvorio prostor za dalju razradu zakonskih rešenja u skladu sa preporukama Saveta Evrope i praksom Evropskog suda za ljudska prava.

Kampanja „Ljubav je zakon“

Kampanja Ljubav je zakon

U cilju šire društvene afirmacije i popularizacije Modela, Labris je 2013. godine pokrenuo nacionalnu kampanju „Ljubav je zakon“, koja je trajala od aprila 2013. do aprila 2014. godine. Ova jednogodišnja kampanja imala je za cilj otvaranje javne debate o Predlogu zakona i podizanje svesti o značaju pravnog priznanja istopolnih zajednica kao pitanja ljudskih prava, jednakosti i društvene pravde. Kampanja je obuhvatila niz medijskih aktivnosti, javnih tribina, panela i promotivnih događaja, a centralni deo predstavljala je javna rasprava o Predlogu zakona i njegovo predstavljanje različitim akterima, od predstavnika/ca institucija do medija i civilnog društva. Kampanja je predstavljala prekretnicu u transformaciji javnog diskursa o istopolnim zajednicama, iz domena tabu-tema u sferu institucionalno prepoznatih društvenih pitanja. Slogani, vizuelni identitet i medijska vidljivost kampanje oslanjali su se na emotivno, ali racionalno artikulisane poruke o ljubavi, jednakosti i pravu na porodicu.

Snimanje spota za kampanju „Ljubav je zakon

U istoj godini Labris je pratio i sprovođenje preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope o merama za borbu protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Srbiji, te izradio preporuke za unapređenje rada Republičkog javnog tužioca u oblasti zaštite

LGBTI+ prava. Kroz kampanju „Ljubav je zakon“ Labris je takođe uspeo da personalizuje apstraktni zahtev za pravnim priznanjem, čineći ga emocionalno prepoznatljivim i politički legitimnim u javnosti, što predstavlja ključni doprinos u feminističkoj tradiciji politizacije privatnog i transformacije intimnosti u prostor građanskog prava. U širem kontekstu, ovaj proces može se posmatrati kao početak institucionalnog uokvirivanja porodičnih prava istopolnih parova u Srbiji, čime su postavljeni temelji za kasnije državne inicijative (poput izrade nacrta zakona Ministarstva za ljudska i manjinska prava 2021. godine).[17]

Dragoslava Barzut na panelu „Može li ljubav biti zakon“, 2013

Model zakona o građanskom partnerstvu, 2020.

U junu 2020. godine Labris je objavio novu, revidiranu verziju predloga zakona pod nazivom „Model zakona o građanskom partnerstvu“, čime je institucionalizovao svoj raniji angažman na regulisanju istopolnih zajednica i uskladio ga sa značajnim promenama u međunarodnoj i regionalnoj pravnoj praksi. Prema ovom modelu, partnerstvo između lica istog pola može biti formalizovano pred matičarem ili, alternativno, regulisano kao neregistrovano partnerstvo, ukoliko su ispunjeni zakonom propisani uslovi trajne zajednice, uz sticanje istih pravnih posledica koje važe za registrovano partnerstvo.

Model zakona normira širok niz prava i obaveza koje proizlaze iz zajedničkog života, između ostalog: pravo na izdržavanje, uređenje zajedničke i posebne imovine, pravo nasleđivanja, uređenje poreskih i penzionih pitanja, pravo na zdravstveno i socijalno osiguranje, te pravo na posetu i informacije u slučaju bolesti partnerske osobe. Uvođenjem registra građanskih partnerstava koji vodi nadležni državni organ, predlog obezbeđuje institucionalni okvir za evidenciju i priznavanje ovih odnosa.

Revidirani model odražava progresivnu interpretaciju prava na privatni i porodični život, jednakosti pred zakonom i zaštite od diskriminacije, u skladu sa standardima koje postavljaju Savet Evrope, relevantne odluke Evropskog suda za ljudska prava i pristupi razvijenijih evropskih jurisdikcija. Time on predstavlja skok iz ranije, često deklarativne faze zagovaranja, u pravno ambiciozniji okvir koji ima za cilj da, koliko je moguće, izjednači status istopolnih partnerstava sa heteroseksualnim brakovima, uz uvažavanje specifičnosti i potreba LGBTI+ zajednice.[18]

Osnivanje i rad Posebne radne grupe za izradu Nacrta zakona o istopolnim zajednicama (2021)

U februaru 2021. godine Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog formiralo je Posebnu radnu grupu (PRG) za izradu teksta Nacrta zakona o istopolnim zajednicama, sa ciljem da se po prvi put u Republici Srbiji normativno uredi pravni status istopolnih partnerstava. Radna grupa je osnovana na inicijativu ministarke za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, Gordane Čomić, a u njenom radu učestvovali su predstavnici/e više državnih institucija, nezavisnih tela i organizacija civilnog društva, uključujući i predstavnice udruženja Labris. Tokom serije sastanaka, koji su održani od 24. februara do kraja marta 2021. godine, raspravljalo se o različitim pravnim, terminološkim i institucionalnim rešenjima u vezi sa regulisanjem istopolnih partnerstava. Predstavnice/i civilnog sektora zalagale/i su se da se kao polazna osnova za dalji rad uzme Model zakona o građanskom partnerstvu koji je Labris izradio, budući da je on već sadržao sveobuhvatna rešenja usklađena sa praksom Evropskog suda za ljudska prava i standardima Saveta Evrope. Ministarstvo je, međutim, odlučilo da polazni tekst zadrži naziv „Nacrt zakona o istopolnim zajednicama”, navodeći da pojam „zajednica” bolje odražava socijalno-pravni okvir trenutnog konteksta u Srbiji i da ima veću verovatnoću da prođe kroz parlamentarnu proceduru.

Rasprave su obuhvatale i pitanja kao što su: zaštita od diskriminacije i nasilja, prava partnera u pogledu nasleđivanja, zajedničke imovine, procesnih prava u krivičnim postupcima, obaveze obaveštavanja drugih država o registrovanom partnerstvu, kao i pitanje nadležnosti i vođenja registra istopolnih zajednica u elektronskoj formi.[19]

Javna rasprava o Nacrtu zakona o istopolnim zajednicama (mart 2021)

U skladu sa procesom pripreme predloga zakona, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog pozvalo je javnost, sve organe javne vlasti, organizacije civilnog društva, akademsku zajednicu i zainteresovane građane/ke, da učestvuju u javnoj raspravi o Nacrtu zakona o istopolnim zajednicama. Rasprava je otvorena 4. marta 2021. i trajala je do 23. marta 2021. godine.[20] Javna rasprava je bila praćena i kritikom u javnom prostoru, kao što su npr. reakcije koje su problematizovale potencijalni uticaj zakona na tradicionalnu porodicu.

Na kraju procesa, ekspertiza Saveta Evrope bila je dostavljena Ministarstvu kao deo institucionalne podrške za dalje korake u zakonodavnom procesu. Iako je Nacrt zakona prešao fazu javne rasprave, do zaključenja ove publikacije nije upućen u parlamentarnu proceduru, a analiza stanja navodi da je jedan od razloga bila izjava predsednika Srbije o mogućoj neusklađenosti sa Ustavom. [21]

Osam:
Prvo smo ušle u Pokrajinski zavod za ravnopravnost (2002)

Od samih početaka rada sa lezbejskom zajednicom, kreirani su različiti edukativni sadržaji objedinjeni pod jednom programskom celinom. Sa jedne strane edukacija je bila okrenuta ka unutra, gde se kroz različite seminare i radionice lezbejska zajednica okupljala i osnaživala. Sa druge strane, Labris je radio na edukaciji i senzibilizaciji zaposlenih u različitim javnim oblastima: obrazovanju, policiji, medijima i širem institucionalnom okruženju. Ti programi bili su ključni za promenu dominantno homofobičnog institucionalnog okvira i za stvaranje prostora u kojem su radnici:e u javnom sektiru mogle/i da razviju razumevanje LGBTI+ iskustava i prava.

Jedan od prvih programa ovakvog tipa bio je projekat „Edukacija ženskih NVO iz Srbije i Vojvodine o lezbejskim ljudskim pravima“, pokrenut 2002. godine. Cilj projekta bio je podizanje svesti ženskih organizacija o lezbejskoj egzistenciji, istoriji lezbejskog pokreta, homofobiji i zakonskoj regulativi homoseksualnosti, kao i o mehanizmima diskriminacije i mogućnostima solidarnog delovanja. Projekat je označio važan strateški pomak ka saradnji sa drugim akterima civilnog društva, ali i institucionalnim partnerima.

…zatim i u medije

Ubrzo je nakon ovih treninga, Labris je započeo seriju seminara „Mediji i istopolna orijentacija“, u okviru projekta Edukacija nevladinih organizacija i medija. Ovi seminari, održani u Beogradu i Novom Sadu, imali su za cilj da novinarima/kama i urednicima/ama približe terminologiju, etičnost izveštavanja i evropske standarde u oblasti govora mržnje i predstavljanja različitosti. Predavačice su bile istaknute feministkinje i medijske ekspertkinje poput Lepe Mlađenović, Svenke Savić, Tatjane Pavlović Križanić i Snježane Milivojević. Iako je odziv medijskih radnica/ka u početku bio mali, seminari su uspostavili temelje za dugoročno partnerstvo sa odgovornim redakcijama.

Labris je usmerio značajan deo svog rada na edukaciju zaposlenih u institucijama koji imaju direktan uticaj na živote LGBTI+ osoba. Početni seminari bili su namenjeni nastavnicama, psihološkinjama, medijskim radnicama i predstavnicama civilnog sektora, a vremenom su uključili i državne službenike/ce i policijske službenike/ce.

Devet:
Ulazak u škole (2013)

Narednih godina fokus je proširen na obrazovni sektor. U okviru projekta „Moja škola, škola tolerancije“ tokom 2013. održana su tri seminara pod nazivom „Istopolna orijentacija u savetodavnom i terapijskom radu“. Ovi seminari bili su namenjeni nastavnicama, psihološkinjama i stručnim saradnicama u srednjim školama, sa ciljem da unaprede njihovo razumevanje učenica/ka koji/e se suočavaju sa pitanjima rodnog i seksualnog identiteta, *coming-out* procesa, kao i prepoznavanja stereotipa i mehanizama homofobije kojima mogu biti izloženi/e. Poseban metodološki pristup činila je „živa biblioteka“, kroz koju su učesnice/ci imale/i priliku da razgovaraju sa „živim knjigama“, odnosno osobama koje su svedočile o sopstvenim iskustvima diskriminacije, npr. „lezbejka“ ili „trans žena“. Ovaj model neformalnog obrazovanja postao je prepoznat kao inovativan alat za senzibilizaciju i razumevanje ljudskih prava kroz lična iskustva.

Naslovnica istraživanja „Diskriminacija i nasilje na osnovu seksualne orijentacije u okviru vršnjačkih grupa“, 2011.

Međutim, uprkos ovim ranim naporima i otvorenim dijalogom sa školskim sistemom, danas se suočavamo sa dvostrukim izazovom: sa jedne strane, činjenica da je pristup školama, odnosno mogućnost nezavisnih organizacija da uđu u škole i vode diskusije o ljudskim pravima i rodno-raznolikim iskustvima, u praksi sve teže ostvariv; s druge strane, najnovije izmene i dopune Zakona o udžbenicima uvode sistemske promene koje dodatno utiču na sadržaj, autonomiju izdavača i mogućnost pluralističkog obrazovanja. Prema tim izmenama, isti udžbenik za predmete kao što su srpski jezik i književnost, istorija, geografija, muzička i likovna kultura biće obavezan za sve učenice/ke (tzv. „nacionalni komplet“). Osim što se ovim izmenama centralizuje izdavačko pravo kod jednog javnog izdavača, ova reforma ima direktan uticaj na prostor za diskurs o različitostima i ljudskim pravima u školskom okruženju: homogenizacija udžbenika i kontrola sadržaja mogu ograničiti prostor za pluralizam, kritičko mišljenje i obrazovanje o rodnoj i seksualnoj raznolikosti. Takođe, institucionalni uslovi postaju zahtevniji za organizacije koje žele da uđu u škole i realizuju interaktivne radionice ili seminare, uz povećane kontrole, promene nastavnih sadržaja i potencijalne političke pritiske.

Kada danas govorimo o postignuću iz 2013. godine, odnosno organizovanju seminara za nastavnice/ke i stručne saradnice/ke u prosveti, postaje jasno koliko se društvena atmosfera u međuvremenu promenila. Proces započetih demokratskih otvaranja naglo je prekinut, a prostor za dijalog o ljudskim pravima drastično sužen. Ipak, uticaj tih seminara nije nestao: njihovi efekti i dalje su prisutni unutar akademskih i kulturnih krugova, gde ideje o jednakosti i toleranciji preživljavaju i razvijaju se, ali izvan institucionalnih praksi i bez stvarnog odjeka u javnom obrazovnom sistemu.

Vladajuća koalicija ostaje sve vreme na deklarativnoj podršci ljudskim pravima, dok ih svojim konkretnim potezima ograničava. Jedan od drastičnijih ilustrativnih primera upravo je usvajanje Predloga zakona o izmenama i dopunama Zakona o udžbenicima od strane Vlada Republike Srbije u julu ove godine, kojim se kako je ranije pomenuto, uvodi koncept „nacionalnih udžbenika“, odnosno jedinstvenog skupa udžbenika za određene predmete koje izdaje javni izdavač.[22]

Kroz ovu reformu obrazovnog sistema indirektno se utiče na potencijal organizacija civilnog društva i aktivističkih grupa da ulaze u škole, razvijaju i primenjuju interaktivne obuke ili radionice posvećene ljudskim pravima, rodnoj i seksualnoj raznolikosti, jer je institucionalni okvir za sadržaje, izbore udžbenika i metodološku inovativnost dodatno zakonski reduciran.

Deset:
Ulazak u policiju (2014)

Konačno, 2014. godine, Labris je ostvario jedan od svojih najznačajnijih pomaka – uspostavljanje saradnje sa Ministarstvom unutrašnjih poslova (MUP). Nakon višegodišnjih pokušaja da se policija uključi u programe edukacije i prevencije nasilja iz mržnje, u oktobru te godine organizovani su prvi edukativni treninzi za policijske službenike/ce. Ovaj korak označio je početak promena u pristupu bezbednosnim pitanjima i zaštiti od nasilja iz mržnje.

Priručnik za rad policije sa LGBTI+ zajednicom

Direktnom radu sa policijskim službenicima/ama prethodilo je objavljivanje „Priručnika za rad sa LGBT osobama“, namenjenom edukaciji i senzibilizaciji policijskih službenika/ca u pogledu postupanja sa LGBT osobama.

Krajem 2011. godine Labris je objavio „Priručnik za rad sa LGBT osobama“, koji je bio rezultat višegodišnjeg rada na unapređenju saradnje između civilnog društva i institucija bezbednosti. Priručnik je izrađen kao deo šireg programa edukacije profesionalaca/ki, uz podršku međunarodnih partnera i domaćih eksperata/kinja iz oblasti ljudskih prava i kriminalistike. Njegov cilj bio je da pruži smernice i preporuke za profesionalno, zakonito i nenasilno postupanje policije prema LGBT osobama, sa posebnim naglaskom na razumevanje specifičnih oblika viktimizacije i sekundarne traume. U dokumentu su definisani osnovni pojmovi vezani za rodni identitet i seksualnu orijentaciju, analizirani mehanizmi diskriminacije i homofobije, te objašnjeni ključni zakonski instrumenti zaštite ljudskih prava, pre svega Zakon o zabrani diskriminacije i Krivični zakonik Republike Srbije (član 54a o krivičnim delima iz mržnje). Priručnik je pružao i modelne protokole postupanja policije, od trenutka prijema prijave do sprovođenja istražnih radnji i komunikacije sa oštećenima, naglašavajući značaj poverenja, poštovanja dostojanstva i izbegavanja sekundarne viktimizacije.

Naslovna strana Priručnika za rad sa LGBT osobama, 2012

Objavljivanje ovog priručnika predstavlja prekretnicu u institucionalizaciji saradnje Labrisa i MUP-a, jer je istovremeno označilo početak sistematske edukacije policijskih službenika/ca. Tokom 2014. godine Labris je u saradnji sa MUP-om realizovao pet dvodnevnih treninga za 120 policijskih službenika/ca iz 27 policijskih uprava. Treninzi su obuhvatali teme terminologije, identiteta, zakonske zaštite LGBT osoba, zatim razloge neprijavljivanja napada policiji i oblike nasilja motivisanog mržnjom. Ova saradnja u okviru projekta „Ujedinjenim snagama protiv homofobije, transfobije i zločina iz mržnje“ postavila je temelje za kasnije formiranje mreže oficira za vezu sa LGBT zajednicom u Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Kragujevcu.

Priručnik za rad sa policijom bio je jedan od prvih sistematizovanih instrumenata u regionu koji su eksplicitno tretirali prava LGBT osoba u kontekstu rada policije. Njegova metodologija, zasnovana na kombinaciji teorijske obuke, iskustvenog učenja i direktne komunikacije sa pripadnicima zajednice, postavila je koncept policijske senzibilizacije kao ključnog alata u borbi protiv zločina iz mržnje. Ujedno, ovaj dokument je pokazao da organizacije civilnog društva mogu imati proaktivan i konstruktivan odnos prema institucijama sistema, transformišući odnose koji su do tada bili obeleženi nepoverenjem i strahom u partnerstvo zasnovano na međusobnom poštovanju i saradnji.

Mreža oficira za vezu sa LGBT zajednicom (2014–2017)

U okviru sprovođenja Akcionog plana Ministarstva unutrašnjih poslova za unapređenje rada i saradnje policije sa LGBT zajednicom, početkom 2014. godine započeto je institucionalno povezivanje između MUP-a i organizacija civilnog društva, među kojima je Labris imao jednu od ključnih uloga. Tim planom predviđeno je unapređenje obuke policijskih službenika/ca, razvoj protokola postupanja, borba protiv ekstremizma i nasilja u porodici, te izrada i implementacija priručnika za rad sa LGBT osobama. Kao deo te reforme, Ministarstvo je već u martu 2014. godine imenovalo nacionalnog oficira za vezu za LGBT zajednicu, a ubrzo zatim i lokalne oficire/ke za vezu u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu.

Ova mreža oficira predstavljala je pionirski institucionalni mehanizam u regionu, zasnovan na principima poverenja, dostupnosti i ravnopravnog tretmana LGBT građana/ki. Labris je tokom 2014. i 2015. godine organizovao niz obuka i zajedničkih sastanaka sa novopostavljenim oficirima/kama, sa ciljem da se uspostavi kontinuirana komunikacija između zajednice i policije, unaprede kapaciteti za prepoznavanje i reagovanje na zločine iz mržnje, i poveća broj prijavljenih slučajeva nasilja. Tokom 2015. godine održano je pet dvodnevnih treninga na kojima je učestvovalo 116 policijskih službenika/ca iz 27 policijskih uprava širom Srbije. Učesnici/e su bili/e zaposleni/e u dežurnim službama i imali/e su obavezu da stečeno znanje prenesu kolegama/nicama u svojim lokalnim stanicama do kraja februara 2016. godine. Na treninzima su predstavljene osnovne teme iz oblasti ljudskih prava, rodnog identiteta, procedura postupanja i komunikacije sa LGBT osobama, kao i primeri dobre prakse u borbi protiv nasilja iz mržnje.

U istom periodu Policijska uprava u Kragujevcu pokrenula je pilot-projekat u saradnji sa Labrisom, Asocijacijom Duga iz Šapca i organizacijom Stablo iz Kragujevca, u okviru koga je otvoren SOS telefon za LGBT osobe i njihove porodice. Ova inicijativa trebalo je da omogući prijavljivanje zločina iz mržnje, nasilja i diskriminacije putem poverljive linije, čime je policija po prvi put u Srbiji postala direktno dostupna LGBT građanima/kama kroz specijalizovani kanal komunikacije.

Međutim, vrlo brzo se ispostavilo da pritisak i zalaganje organizacija nije dovoljno i da je odgovornost za primenu svih predloženih, pa i usvojenih mehanizama, na nadležnim institucijama. Na primer, već tada objavljivanje dokumenata o planovima rada policije radi poboljšanja bezbednosti osoba drugačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta je izostalo. Naime, Akcioni plan za unapređenje rada i saradnje policije sa predstavnicima i udruženjima seksualno različitih osoba iz 2014. godine je ostao nedostupan javnosti. S obzirom na to, bilo je nemoguće pratiti sprovođenje aktivnosti policije, ali i ispunjenje mera koje stoje u planu je izostalo. Dodatno, Priručnik policije za postupanje sa LGBTI+ osobama takođe nije bio dostupan na sajtu MUP-a, pa tako nije bilo moguće doći do informacija o oficirima za vezu u policijskim upravama, niti do njihovih kontakata. Taj mehanizam potpuno je ugašen u godinama koje slede, što je još jedna potvrda da je sa promenom vlasti nastupilo gašenje svih do tada uspostavljenih saradnji sa organizacijama civilnog društva u mnogim za Srbiju važnim demokratskim procesima.[23]

Pres-konferencija Labrisa posle brutalnog napada na četiri lezbejke u kafiću SFRJ, Beograd, septembar 2015

Jedanaest:
Istraživanje o homofobičnim sadržajima u udžbenicima (2011–2012)

Istraživanje o homofobičnim sadržajima u udžbenicima, koje je Labris sproveo u periodu 2011–2012. godine, jedno je od prvih sistematskih istraživanja u Srbiji koje se bavi načinom na koji obrazovni materijali oblikuju percepcije seksualnosti, roda i porodičnih odnosa. Ova inicijativa proizašla je iz dugogodišnjeg rada Labrisa u oblasti obrazovanja i senzibilizacije nastavnog kadra, a njen značaj prevazilazio je aktivistički okvir. Ovo istraživanje koje su priredile Mina Damnjanović i Aleksandra Gavrilović, predstavljalo je naučno-analitički doprinos razumevanju strukturne homofobije u školskom sistemu.

Cilj istraživanja bio je da se utvrdi u kojoj meri udžbenici u osnovnim i srednjim školama, kroz sadržaje, ilustracije i jezičke obrasce, reprodukuju stereotipe i predrasude prema LGBTI+ osobama. Projekat je realizovan uz podršku međunarodnih partnera i saradnju eksperata/kinja iz oblasti pedagogije, sociologije i psihologije obrazovanja. Analizom su obuhvaćeni udžbenici iz biologije, psihologije, sociologije, građanskog vaspitanja, Ustava i prava građana, kao i pojedinih društveno-humanističkih disciplina. Metodološki okvir oslanjao se na kvalitativnu analizu sadržaja, uporednu metodologiju i standarde Saveta Evrope i UNESCO-a za obrazovanje o ljudskim pravima i raznolikostima.

Rezultati su pokazali da većina analiziranih udžbenika sadrži formulacije koje patologizuju homoseksualnost (nazivajući je „devijacijom“, „neprirodnim ponašanjem“ ili „posledicom neadekvatnog porodičnog vaspitanja“), i da se homoseksualnost u pojedinim slučajevima predstavlja kao „opasnost po društvenu zajednicu“. Takvi narativi, prisutni pre svega u udžbenicima iz psihologije i biologije, ne samo da perpetuiraju diskriminatorne stereotipe, već i institucionalno legitimišu predrasude kod mladih generacija. Istraživanje je ukazalo i na potpuni izostanak pozitivnih i edukativnih sadržaja o LGBTI+ zajednici. U udžbenicima ne postoji nijedan afirmativan prikaz različitih oblika porodice, partnerskih odnosa ili rodnih identiteta. Time se školski sistem pokazao kao zatvoren prostor koji umesto razumevanja i poštovanja različitosti, podučava ćutanju, isključivanju i stigmatizaciji.

Nalazi su predstavljeni javnosti 2012. godine na konferenciji posvećenoj obrazovanju bez predrasuda, uz prisustvo predstavnika Ministarstva prosvete, Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, Saveta Evrope i domaćih civilnih organizacija. Prezentacija je izazvala snažan javni odjek i otvorila dotad nepostojeću debatu o odgovornosti države i izdavača za sadržaje koji perpetuiraju diskriminaciju.

Na osnovu zaključaka iz istraživanja, Labris je 2013. godine pokrenuo inicijativu za izmenu spornih delova udžbenika i predložio formiranje radne grupe pri Ministarstvu prosvete koja bi sprovela reviziju sadržaja sa stanovišta ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i inkluzivnog obrazovanja.

Iako nije došlo do institucionalne promene u tadašnjem zakonskom okviru, ova inicijativa postavila je temelj za kasniji razvoj programa edukacije nastavnog osoblja i za implementaciju školskih radionica poput seminara „Moja škola, škola tolerancije“ (2013), gde su nastavnici:e, psiholozi/kinje i pedagozi/kinje po prvi put direktno diskutovale/i o homofobiji, *coming-outu* i trans iskustvu u učionicama.

Dok su neposredno nakod 2010. organizacije poput Labrisa mogle, makar povremeno, da uđu u škole i održe radionice o ljudskim pravima, današnji institucionalni okvir gotovo u potpunosti onemogućava takav pristup. Organizacije civilnog društva suočavaju se sa administrativnim barijerama, političkim pritiscima i neformalnim zabranama, a razgovor o rodnoj i seksualnoj različitosti postao je društveno stigmatizovan do te mere da se u mnogim školama izbegava i sama upotreba termina „LGBT“.

Dodatno, već pomenute izmene Zakona o udžbenicima iz jula 2025. godine, kojima se uvodi koncept „nacionalnog kompleta“ jedinstvenih udžbenika, značajno su suzile prostor za pluralizam i kritičko mišljenje. Obrazovni proces sve više postaje centralizovan i ideološki kontrolisan, dok se mogućnost uključivanja tema ljudskih prava, rodne ravnopravnosti i različitosti svodi na minimum. Kako ukazuju analitičarke iz Građanskih inicijativa i Centra za istraživanje prava i demokratije[24], ova reforma de facto „cementira političku kontrolu nad obrazovanjem“ i udaljava se od evropskih standarda pluralističkog i građanskog obrazovanja.

U tom kontekstu, istraživanje o homofobičnim sadržajima u udžbenicima nije bilo samo naučni doprinos, već i politički čin otpora. Ono je demontiralo privid neutralnosti obrazovnog sistema i pokazalo da školski sadržaji aktivno učestvuju u oblikovanju društvenih normi i vrednosti. Danas, u trenutku kada vlast deklarativno promoviše „ljudska prava“, dok istovremeno kroz zakone centralizuje kontrolu nad obrazovanjem i sužava prostor slobodnog mišljenja, još je važnije podsetiti da istinsko poštovanje ljudskih prava podrazumeva pluralizam, autonomiju i institucionalnu otvorenost, a ne jedinstvenu „nacionalnu istinu“. Labrisovo istraživanje time ostaje ne samo dokument svog vremena, već i opomena da se sloboda, raznolikost i znanje moraju neprestano braniti.

Dvanaest:
Vidljivost kao politički čin – gostovanja predstavnica Labrisa u medijima

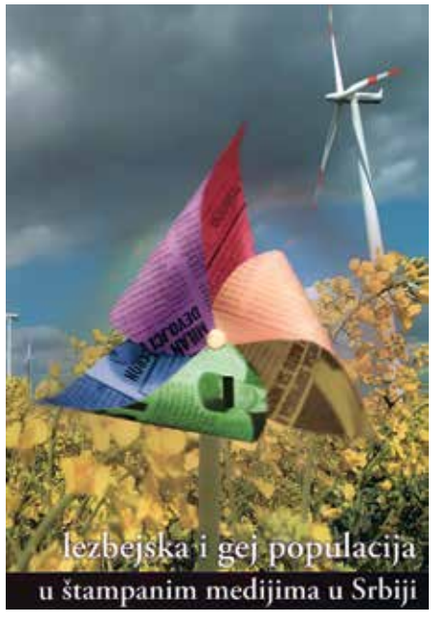
Od samih početaka Labris je prepoznao važnost medija kao prostora borbe za javnu vidljivost i političko priznanje lezbejki. Tokom kasnih devedesetih, kada su teme seksualne orijentacije bile gotovo potpuno isključene iz javne sfere, medijski istupi članica Labrisa bili su retki, ali simbolički snažni, i predstavljali su izlazak iz tišine i preuzimanje prava na glas.

Već 2001. godine Labris učestvuje u produkciji i podršci radijske emisije „Gejming“ na Radiju Beograd 202, u okviru serijala *Ljudi sa nama*. Emisija je obrađivala teme seksualnih različitosti i tolerancije, a njen moto „Bildujmo toleranciju“ postao je prepoznatljiv slogan pokreta. Uprkos brojnim pretnjama koje su stizale redakciji, emisija je do 2004. bila jedno od retkih mesta u etru gde su se mogla čuti autentična svedočenja lezbejki i gej muškaraca.

Godina 2002. označila je prekretnicu: aktivistkinje Labrisa učestvovale su u emisiji *Strah od pletenja* na Radiju 202, zatim u emisiji *Ćirilov* na Studiju B. Na RTV B92 prikazana je emisija *Stop nasilju*. *Žene za život bez nasilja*, gde su o diskriminaciji nad lezbejkama govorile Lepa Mlađenović, Štefa Markunova i Tatjana Pavlović Križanić. Na panelu agencije Beta o izveštavanju o marginalizovanim grupama, u ime Labrisa govorila je Lepa Mlađenović. Tokom te godine aktivistkinje su dale 37 intervjua za domaće i inostrane medije, osam za radio-stanice i učestvovale u četiri televizijske emisije, čime je postavljen temelj javne prisutnosti Labrisa.

Period od 2005. do 2010. godine obeležen je intenzivnim javnim debatama o Zakonu o zabrani diskriminacije, u čijem je zagovaranju Labris učestvovao kao deo Koalicije protiv diskriminacije. U tom kontekstu, mediji su sve češće pozivali predstavnice Labrisa da komentarišu institucionalne odgovore i stanje ljudskih prava: Draganu Vučković, Mariju Savić i Majdu Puaču. Na primer, Dragana Vučković potpisuje izjavu organizacije povodom Međunarodnog dana borbe protiv homofobije 17. maja 2008, u kojoj Labris skreće pažnju javnosti na diskriminaciju u zdravstvu i zahteva od relevantnih institucija da javno potvrde da homoseksualnost nije bolest.[25]

Tokom 2010. godine Labris je sproveo istraživanje o načinu izveštavanja medija koje je pokazalo da se LGBTI+ teme sve češće pojavljuju u rubrikama Politika i Društvo, umesto u rubrikama Zabava, što je označilo ozbiljan pomak u javnoj percepciji. Ipak, analizom je zaključeno da su lezbejke i dalje bile znatno manje prisutne u medijima u odnosu na gej muškarce, što je Labris javno problematizovao kroz svoje izjave i reagovanja na mizogine narative.

Istraživanje Lezbejska i gej populacija u štampanim medijima u Srbiji, Labris, 2008.

U narednim godinama organizacija je nastavila sa strateškim medijskim angažmanom. U 2011. Labris je, pod pokroviteljstvom ILGA Europe, organizovao međunarodnu konferenciju „Uspešne strategije lobiranja za unapređenje LGBTIQ prava – Zapadni Balkan“, na kojoj su učestvovali brojni aktivisti, profesori i predstavnici medija, uključujući i Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS). Time je uspostavljena saradnja sa novinarskim organizacijama i stvorena osnova za senzibilisanije izveštavanje o LGBTI+ pravima.

Vidljivost Labrisa u medijima dodatno je porasla tokom 2013. godine, naročito kroz konferenciju za novinare posvećenu promociji modela Zakona o registrovanim istopolnim zajednicama, kao i kroz brojne izjave o analizi udžbenika i radu PFLAG grupe. Ove aktivnosti su zabeležene u više nacionalnih i lokalnih medija, a kako se navodi u Hronologiji kojom je obeleženo 20 godina postojanja, Labris je te godine bio jedan od najcitiranijih LGBTI+ aktera u zemlji. Do 2015. godine aktivistkinje, kao što su Bobana Macanović, Aleksandra Gavrilović, Ana Zorbić, Marijana Savić, Jelena Vasiljević, Dragana Todorovič, Jovanka Todorović i druge, preuzimaju ulogu javnih glasnogovornica organizacije. Njihova gostovanja na televiziji, u novinama i na panelima pokazala su kontinuitet koji se proteže do danas, od pionirskih radijskih emisija devedesetih do profesionalizovanih javnih kampanja posle 2010. godine.

Ukupno, gostovanja u medijima predstavljaju kontinuirani niz, od pionirskih nastupa Lepe Mlađenović preko konciznih i britkih nastupa Dragane Vučković, do angažmana Jovanke Todorović u kriznim momentima i strateških intervjua Dragane Todorović u kontekstu institucionalnih reformi i regionalne saradnje. Ovaj kontinuitet pokazuje da Labrisova medijska strategija nije bila epizodna, već sistematski deo aktivnosti: izgradnja javne prepoznatljivosti, oblikovanje javnog govora i jačanje društvenog legitimiteta lezbejskih i ženskih prava.

Trinaest:
Rad sa političkim partijama, između dijaloga i pritiska

Političko delovanje Labrisa nikada nije bilo ograničeno samo na aktivističke krugove: od sredine dvehiljaditih, organizacija je sistematski razvijala odnose sa institucijama i političkim partijama kako bi teme ljudskih prava i rodne ravnopravnosti uvela u središte političke debate u Srbiji.

Vanredni izbori za narodne poslanike/ce održani su 21. januara 2007, i to sedmi put po redu od uvođenja višestranačkih izbora 1990. godine. Izbori su održani u vreme u kojem se čekala presuda povodom tužbe BiH za genocid, u vreme kada se donosi odluka o nezavisnosti Kosova, u vreme pritisaka za pronalaženje i izručenje Haškom tribunalu optuženih za ratne zločine... To vreme karakteriše i veliko nezadovoljstvo građana/ki niskim standardom, visokom stopom nezaposlenosti, strahom od gubitka radnog mesta i političkom situacijom u zemlji, uz malo ili nikakvo poverenje u političke institucije i političare. Sve u svemu, izbori su se održali u vreme svekolike nestabilnosti, raširenog osećaja nesigurnosti, gotovo institucionalizovanog zla korupcije, straha od neizvesne budućnosti.[26] U ovako složenoj društveno-političkoj situaciji Labris započinje edukaciju aktivista/kinja političkih partija.

Labris održao seminar za omladine političkih partija

Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava organizovala je u periodu od 28. do 31. marta 2007. godine seminar *Različite/i a ravnopravne/i* za članice/članove omladina političkih partija. Seminar je održan u Banji Vrujci, i deo je projekta «Edukacija i lobiranje», a prisustvovale/li su mu osobe iz sledećih političkih partija: Građanski savez Srbije, Socijaldemokratska unija, Liberalno demokratska partija, Liga Socijaldemokrata Vojvodine, G17+.

Cilj seminara bio je da se kroz interaktivan rad i razmenu iskustava pruže informacije o lezbejskim ljudskim pravima ali i o položaju LGBTIQ populacije u Srbiji. Obrađivane teme bile su: Homofobija; Pol, rod i istopolna orijentacija; Stereotipi i predrasude u društvu; Terminologija i stereotipizacija u medijima; Domaće antidiskriminaciono zakonodavstvo; Međunarodni pravni mehanizmi i seksualna orijentacija, a predavačice/predavači: Sunčica Vučaj, Dragan Popović (Inicijativa mladih za ljudska prava), Boban Stojanović (Queeria), Ksenija Forca (Labris), Dragana Vučković (Labris).

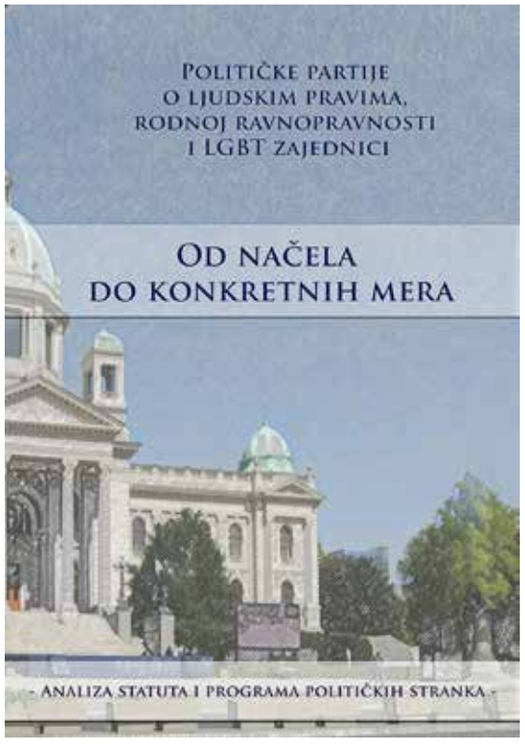
Poslednjeg dana seminara, učesnice/učesnici su razgovarale/li o različitim strategijama kojie im mogu pomoći da iskustva i znanje stečeno na seminaru iskoriste za zagovaranje seksualne orijentacije kao osnovnog ljudskog prava unutar svojih političkih partija, kao i o brojnim aktivnostima koje mogu realizovati u saradnji sa Labrisom.

Seminar je održan uz finansijsku podršku Švedskog helsinškog komiteta za ljudska prava, a prisustvovalo je 16 predstavnica/ka omladina političkih partija.

Saopštenje o održanom seminaru, 2007.

Iste izborne godine Labris organizuje seminar „Različite/i a ravnopravne/i“ za članice/ove omladine političkih partija. Seminar je organizovan od 28. do 31. marta u Banji Vrujci, i bio je deo projekta „Edukacija i lobiranje“. Prisustvovalo mu je 16 predstavnica/ka demokratskih političkih partija, kao što su: Građanski savez Srbije, Socijaldemokratska unija, Liberalno demokratska partija, Liga socijaldemokrata Vojvodine, G17+. Cilj seminara bio je da se kroz interaktivan rad i razmenu iskustava pruže informacije o lezbejskim ljudskim pravima, o položaju LGBTI+ zajednice u Srbiji, ali i podstakne planiranje zajedničkih akcija na promociji ljudskih prava. Obrađivane teme bile su: Homofobija; Pol, rod i istopolna orijentacija; Stereotipi i predrasude u društvu; Terminologija i stereotipizacija u medijima; Domaće antidiskriminaciono zakonodavstvo; Međunarodni pravni mehanizmi i seksualna orijentacija; a predavačice/či bile/i su: Sunčica Vučaj, Dragan Popović (Inicijativa mladih za ljudska prava), Boban Stojanović (Kvirija), Ksenija Forca (Labris), Dragana Vučković (Labris). Poslednjeg dana seminara učesnice/i su razgovarale/i o različitim strategijama koje im mogu pomoći da iskustva i znanje stečeno na seminaru iskoriste za zagovaranje prava na različitu seksualnu orijentaciju od heteroseksualne kao osnovnog ljudskog prava unutar svojih političkih partija, kao i o brojnim aktivnostima koje mogu realizovati u saradnji sa Labrisom.

Na izborima 2007. godine LGBTI+ osobe u Srbiji su prvi put imale konkretnu političku opciju za koju mogu da glasaju oličenu u LDP-u, koji je u svoj program uključio i zalaganje za bolji položaj LGBTI+ osoba. Koalicija Liberalno demokratske partije pojavila se prvi put samostalno na izborima i uspela da premaši izborni prag. Kao konkretnu aktivnost LDP-a u smislu zalaganja za bolji položaj LGBTI+ osoba treba istaći osnivanje Grupe mladih za ljudska prava Omladine Liberalno demokratske partije, koja je organizovala tribinu pod nazivom „Međunarodni dan antihomofobije“ 17. maja 2007. godine. Najbitniji politički potez LDP-a za LGBTI+ zajednicu jeste podnošenje Predloga antidiskriminacionog zakona Skupštini od strane Koalicije protiv diskriminacije, koji sadrži definiciju diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog izražavanja, kao i mehanizme za njeno sankcionisanje.

Analiza statuta i programa političkih partija

Labris će sedam godina kasnije, u martu 2014. godine, prepoznajući važnost političke participacije LGBTI osoba u političkim partijama, u saradnji sa Victory Institute iz Vašingtona, pokrenuti projekat „Politički angažman LGBT osoba na Zapadnom Balkanu“, kako bi podržao LGBTI osobe na Balkanu da se što aktivnije bave politikom unutar političkih partija.

U martu 2014. održani su vanredni parlamentarni izbori, kao i vanredni izbori za lokalnu vlast u Beogradu. Bili su to deseti parlamentarni izbori od uvođenja višestranačja u Srbiji, a sedmi vanredni. Po raspisivanju republičkih izbora, Gej strejt alijansa je početkom februara pokrenula kampanju „Tvoj glas, tvoje sutra“, koja je za jedan od ciljeva imala da se političke stranke i grupacije koje učestvuju na republičkim izborima izjasne o pitanjima vezanim za ljudska prava LGBTI osoba, kao i da ova pitanja uključe u svoje predizborne platforme. Kako

stoji u Izveštaju, „GSA je kroz najavljene kriterijume i kroz definisanje različitih kategorija u kojima je ocenjivala stavove političkih stranaka i koalicija, u velikoj meri 'pretresla' i izanalizirala njihov odnos prema LGBTI pitanju u predizbornoj kampanji, polazeći pre svega od činjenice da samo retorička podrška LGBTI populaciji naprosto više nije dovoljna, već da je nakon pomaka ostvarenih u poslednjih nekoliko godina potrebno da se političke stranke na ozbiljan i sistematičan način obrate LGBTI populaciji". U ovoj kampanji se izdvojila grupa od više političkih stranaka koja je imala pozitivan odnos prema LGBTI populaciji, percipirala LGBTI pitanje kao važno, imala svest o tome da je LGBTI zajednica deo biračkog tela, obraćala joj se dosledno, i manje ili više strateški i nudila rešenja za poboljšanje položaja LGBTI osoba u Srbiji. U toj grupi političkih stranaka bile su Demokratska stranka (DS), Nova demokratska stranka (NDS), Liberalno demokratska partija (LDP) i Socijalistička partija Srbije (SPS), s tim što je DS prema posmatranim kriterijumima u predizbornoj kampanji napravila najveći iskorak u pozitivnom smeru u odnosu na raniji period. Lista „Dosta je bilo" imala je pozitivan stav, ali se dosta kasnije u odnosu na ostale u kampanji uključila u ovu temu, i to na jedan manje strateški a više stihijski način, dok se Srpska napredna stranka (SNS) i pored dobre startne pozicije zbog urađenog u periodu između izbora, kao i pozitivnog stava na početku predizborne kampanje, o ovom pitanju u daljem toku kampanje nije izjašnjavala.[27]

U godini održavanja vanrednih izbora Labris zajedno sa Viktori institutom (*Gay and Lesbian Victory Institute*) iz Vašingtona pokreće projekat „Politički angažman LGBTI osoba na Balkanu", koji je imao za cilj da edukuje mlade LGBTI aktiviste/kinje koji/e žele da učestvuju u procesu demokratizacije društva kroz pristupanje političkim partijama ili neki drugi vid učešća u političkom životu. U saradnji sa pomenutim Viktori institutom, Nacionalnim demokratskim institutom i fondacijom Hajnrih Bel, od maja do novembra 2014, Labris je sproveo pet dvodnevnih edukativnih treninga za buduće lidere/ke u kojima su učestvovale 22 LGBT osobe iz Srbije, Kosova, Crne Gore, Makedonije, Albanije, Bosne i Hercegovine, a sa ciljem motivacije LGBTI osoba da se osnaže za učešće u političkom životu. Na treninzima su polaznici/e upoznati/e sa sledećim temama: Uključivanje LGBTI osoba u demokratske procese, Rad u okviru političke partije, Javni nastup, Kreiranje političke poruke, Kreiranje političke kampanje, Politički sistemi u regionu – razlike i sličnosti.

U poslednjoj deceniji, tokom sve učestalijih izbornih ciklusa i konsolidacije vlasti Srpske napredne stranke, Labris je strateški usmerio svoje delovanje u drugom pravcu. Umesto iscrpljujućeg angažmana u političkoj areni, koja je postajala sve zatvorenija i neprijateljskija čak i prema manje složenim pitanjima od onih koja se tiču položaja LGBTI zajednice, organizacija se okrenula razvoju obrazovnih programa za zaposlene u poslovnom sektoru. Širenje aktivnosti na kompanije i korporativno okruženje predstavljalo je svojevrsni zaokret: od neposrednog rada na zagovaranju javnih politika ka dugoročnijem pristupu koji teži promeni društvenih stavova kroz profesionalne i radne zajednice.

Četrnaest: Konferencije Budućnost pripada nama i Demokratija za sve (2014–2015) zajednička borba i novi prostori solidarnosti

U periodu 2014–2015. godina Labris je realizovao dve konferencije koje su označile važnu prekretnicu u razvoju lezbejskog i šireg LGBTI pokreta u Srbiji. Pod naslovima „Budućnost pripada nama" i „Demokratija za sve" ovi skupovi su bili mnogo više od jednodnevnih događaja. Oni su predstavljali okupljanja različitih aktera građanskog društva, feminističkog i mirovnog pokreta, akademske zajednice, kao i predstavnika/ca institucija i medija, sa ciljem da se artikuliše zajednička vizija društvene promene zasnovane na jednakosti i poštovanju ljudskih prava.

Konferencija „Budućnost pripada nama", održana 2014. godine, bila je koncipirana kao prostor refleksije o položaju lezbejki i LGBTI osoba u društvu, ali i kao mesto afirmacije ženskog liderstva i političke hrabrosti. U vreme kada su se političke tenzije u zemlji povećavale, a prostor za kritičko delovanje civilnog društva sužavao, Labris je ovom konferencijom otvorio pitanje „ko ima pravo da učestvuje u kreiranju budućnosti", i da li demokratija može postojati bez istinske uključenosti svih društvenih grupa. Paneli su se bavili temama rodne pravde, medijske reprezentacije, položaja mladih LGBTI osoba, i ulogom međunarodnih organizacija u zaštiti ljudskih prava.

Međunarodne konferencije o LGBT pravima „The future belongs to us", Beograd, septembar 2014.

Godinu dana kasnije, konferencija „Demokratija za sve", nadovezala se na zaključke prethodne i produbila ih u političkom pravcu. U organizaciji Labrisa, uz podršku međunarodnih partnera, konferencija je okupila predstavnike/ce institucija, pravnike/ce, aktiviste/kinje i istraživače/ice koji su analizirali/e stanje demokratskih procesa u Srbiji, sa posebnim osvrtom na prava manjinskih zajednica i odnos države prema njima. Diskusije su ukazale na to da

demokratija ne može biti selektivna, odnosno da ne postoji „polovična ravnopravnost“ i da prava LGBTI osoba predstavljaju lakmus-test stvarne posvećenosti demokratskim vrednostima.

Kroz ova dva događaja Labris je uspeo da umreži feminističke, građanske i LGBTI organizacije u zajednički prostor dijaloga, ali i da afirmiše ideju da borba za ljudska prava ne može biti fragmentisana. Istovremeno, konferencije su pokazale da, čak i u periodima institucionalne zatvorenosti i političkog pritiska, civilno društvo poseduje kapacitet da stvori svoje javne prostore za zajednička promišljanja.

Ovi skupovi su ostavili vidljiv trag: nakon njih usledili su novi oblici saradnje između organizacija, intenzivniji angažman mladih aktivista/kinja, kao i osnaživanje mreža koje su danas temelj regionalne saradnje. „Budućnost pripada nama“ i „Demokratija za sve“ time su postale simboli kontinuiteta Labrisa, borbe koja ne pristaje na ćutanje, već neprestano iznova traži nove načine da demokratiju učini inkluzivnom, živom i zajedničkom.

Petnaest:
Strateške parnice (2018–2025): Prva pravna borba za istopolni brak u Srbiji

Pokretanje prvih strateških parnica za istopolne parove predstavlja jedno od najznačajnijih i najtransformativnijih postignuća Labrisa u proteklih trideset godina. Ovaj proces, započet krajem 2018. i početkom 2019. godine, otvorio je pitanje istopolnog braka pred svim ključnim institucijama u Srbiji (od matičara do Ustavnog suda), i time napravio korak koji do tada niko nije učinio. Bila je to i pravna i društvena intervencija: pokušaj da se prikaže da iza apstraktnih normi stoje stvarni životi i zajednice koje zaslužuju zaštitu.

Позајмиле су своја лица и имена хиљадама других

Суботичанке Сузчица Копуновић (29) и Јелена Дубови (27) одлучиле су да уздрмају предрасуде о припадницима сексуалних мањина

Како ће се изборила за регистрацију истополних заједница, три пара у Србији недавно су кренула у правну борбу коју су започела пред матичарима, а Сузчица и Јелена су прве које су изашле у јавност не плашећи се за своју безбедност

Članak: Pozajmile su svoja lica i imena hiljadama drugih, Dnevni list Politika, 16. jun 2019

Proces je u početku uključivao pet lezbejskih parova, žene koje su godinama živele u stabilnim partnerskim zajednicama i želele pravno priznanje svoje veze. Nakon procena i veštačenja, doneta je odluka da se postupak vodi sa tri para, od kojih je jedan odlučio da bude javno vidljiv. Njihova odluka bila je hrabra i simbolička: ponudile su lica i priče kampanji koja je prva otvoreno govorila o lezbejskoj ljubavi, zajedničkim planovima i nepravdi koju donosi pravna nevidljivost. Njihova medijska prisutnost, intervjui, gostovanja i učešće u Labrisovoj *crowdfunding* kampanji učinili su celu inicijativu vidljivom i široj javnosti. Iako su kasnije, iz privatnih razloga, istupile iz postupka, njihova uloga ostaje istorijska.

Strateško parničenje u ovom slučaju nije bilo samo pravno sredstvo, već i društveni iskaz. Podnošenje zahteva za sklapanje braka pred matičarem potpuno u skladu sa zakonom, bilo je početna tačka. Jedan od parova koji je ostao u postupku podneo je zahtev 16. aprila 2019. u opštini Palilula, pristupio davanju izjave po pozivu matičara, i dobio odbijajuće rešenje koje se pozivalo na Porodični zakon i ustavnu definiciju braka kao zajednice „muškarca i žene“. Usledile su žalbe Ministarstvu, zatim upravni spor i presuda Upravnog suda 2022. godine, u kojoj sud nije ulazio u suštinu prava, već je ponovio argumente uprave, tvrdeći da međunarodni ugovori imaju niži rang od Ustava. Poslednji korak bila je ustavna žalba podneta 2022. godine, koju je Ustavni sud 2024. odbacio, ne baveći se niti jednim navodom o povredi zabrane diskriminacije, dostojanstva, slobodnog razvoja ličnosti ili prava na porodični život.

НОВИНЕ У БУДУЋЕМ ГРАЂАНСКОМ ЗАКОНИКУ

Геј ванбрачним заједницама признаће се имовинска права

U središtu ovog procesa nalazila se pravna ekspertkinja Marjana Majstorović, koja je vodila ceo postupak i bila ključna snaga iza svake podnete žalbe, svakog odlaska na saslušanje i svake odluke. Njena posvećenost, stručnost i sposobnost da istovremeno vodi pravnu borbu i brine o dobrobiti parova predstavljaju jedan od najvažnijih doprinosa ovoj inicijativi.

> *„Ove parnice nisu bile samo pravni slučajevi. One su bile ljudske priče o tome kako izgleda voleti nekoga u društvu koje ti poručuje da tvoja ljubav ne postoji. Moj posao je bio da ih kroz taj proces provedem što sigurnije, ali njihova hrabrost je ono što je pokrenulo celu stvar.“*
>
> Marjana o iskustvu vođenja ovih parnica.

Uspostavljeni pravni put, od odbijenih zahteva za brak, preko žalbi Ministarstvu i Upravnom sudu, do ustavne žalbe, može da posluži kao dobra polazna osnova za buduće korake u dosezanju prava istopolnih parova na zakonom ozvaničenu porodicu. Strateško parničenje tako je pokazalo i otkrilo gde institucije odbijaju da primene antidiskriminacione norme, kako izgleda kada sud ne štiti prava građana/ki, i koliko je teško promeniti zakon kada postoje čvrsti politički otpori. Pošto su iscrpljena sva domaća pravna sredstva, dva slučaja su podneta Evropskom sudu za ljudska prava. Postupci će trajati godinama, ali sama činjenica da se pred ESLJP-om otvara pitanje istopolnih parova u Srbiji, predstavlja važan oblik međunarodnog zagovaranja. To je i simbolički korak: dokaz da pravda ne prestaje tamo gde se završava nacionalni pravni sistem, kao i da borba za jednakost ima i evropsku dimenziju.

Iako nijedan parni postupak u Srbiji nije doveo do pravnog priznanja, njihova važnost je nesporna. Ove parnice pokrenule su prvo suštinsko preispitivanje institucionalnog odnosa prema istopolnim zajednicama, otvorile debatu koja nije mogla biti vraćena u senku, osnažile žene koje su u njima učestvovale i ostavile trajni trag u domaćem pokretu za ljudska prava. One predstavljaju postignuće koje ne meri uspeh brojem pravosnažnih presuda, već dubinom hrabrosti, vidljivošću koju su donele i temeljem koji su postavile za buduće generacije.

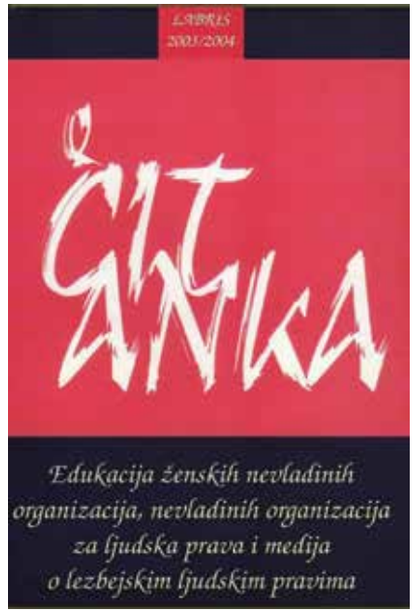

LABRIS I KULTURA

Šesnaest:
Lezbejska čitanka, kulturni i edukativni temelj pokreta (2002–2005)

Nastala u okviru projekta „Edukacija ženskih NVO o lezbejskim pravima“, Lezbejska čitanka predstavlja jedno od prvih sistematizovanih izdanja koje je u Srbiji i regionu objedinjavalo feminističko, pravno, istorijsko i teorijsko promišljanje lezbejskog iskustva. Urednice Radenka Grubačić i Nina Đurđević Filipović okupile su tim od preko trideset žena, prevoditeljki, autorki, konsultantkinja i edukatorki, koje su zajednički stvorile pionirski dokument kulturnog i obrazovnog značaja.

Prva Čitanka (2003) obuhvatila je šest poglavlja: Opšte informacije o istopolnoj orijentaciji, Teorije o istopolnoj orijentaciji, Istorija, Jezik i terminologija, Diskriminacija i nasilje, Pravo. Tekstovi su kombinovali domaće i inostrane autore/ke, čime je publikacija ostvarila most između globalnih teorijskih pristupa i lokalnih iskustava. Među autorkama su bile Zorica Mršević („Evropske politike i pravne promene statusa homoseksualnih osoba“), Tatjana Pavlović Križanić („Zaštita osoba istopolne orijentacije u domaćem pravu“), Lepa Mlađenović („Istorija gej lezbejskog pokreta, delimična hronologija“) i Miodrag Kojadinović („O terminologiji korišćenoj za istopolno orijentisane osobe“).

Prva Labrisova Čitanka, *2003.*

Čitanka je već 2005. doživela dopunjeno izdanje, u kojem su se pojavile:i i nove/i autorke/i, Dragana Vučković, Jelena Anđelovski, Goran Miletić, Snježana Milivojević, Svenka Savić, a sadržaj je proširen tekstovima o diskriminaciji, homofobiji, jeziku, zakonodavstvu i kulturološkom kontekstu. U uvodu izdanja istaknuta je osnovna ideja projekta: „da prikupimo

i podelimo što više informacija o zakonima koji štite lezbejsku i gej populaciju i zabranjuju svaku diskriminaciju, kako u Srbiji tako i u drugim državama“, s namerom da se podrže svi koji rade u javnoj sferi u borbi protiv homofobije i nasilja. Ovaj izdavački poduhvat imao je višeslojni značaj. Kao obrazovni materijal korišćen je u edukacijama nevladinih organizacija, omladinskih foruma političkih partija i medijskih radnica/ka, a kao kulturni artefakt postao je deo nacionalnih i univerzitetskih biblioteka, doprinoseći vidljivosti lezbejskog iskustva u akademskom i javnom prostoru.

Lezbejska čitanka time je prevazišla okvir publikacije i postala kulturna institucija u malom, odnosno polazište za stvaranje lezbejske i kvir kulturne memorije u Srbiji. Njena važnost nije samo u tome što je pružila znanje, već i u tome što je otvorila prostor za govor, interpretaciju i zajedništvo u vremenu kada je lezbejska vidljivost bila politički i društveno rizična.

Sedamnaest: Labris novine, alternativni medij i hronika lezbejskog pokreta

Od samih početaka svog rada Labris je razumeo da borba za ljudska prava lezbejki nije moguća bez stvaranja vlastitih medija. Trebalo je u ono vreme, bez onlajn prostora i društvenih mreža, bio prostor u kojem će same lezbejke definisati svoj identitet, jezik i politički izraz. Iz te potrebe nastale su Labris novine, koje su između 1995. i 2002. godine prerasle iz jednostavnog biltena u pravi lezbejsko-feministički magazin namenjen zajednici. Labris novine održale su se svih 30 godina rada Labrisa, iako u pojedinim periodima nisu redovno izlazile. O značaju i kontinuitetu ove aktivnosti najviše u prilog govori to što su poslednji brojevi ovog magazina veoma aktuelnikod današnje publike. Poslednja dva broja izašla su 2023. i 2024. godine, a uredila ih je aktivistkinja Dušanka Tomašević, sadašnja članica radnog tima Labrisa.

Prvi broj Labris novina pojavio se 1995. godine, u vreme kada su javni mediji uglavnom ignorisali ili senzacionalistički prikazivali teme vezane za lezbejke. Novine su nastajale u malom timu, u prostoru prve Labris kancelarije u Beogradu, uz entuzijazam i solidarnost zajednice. Već treći broj, koji je izašao 1997. godine, donosi značajne promene: naslovnu stranu s fotografijom lezbejske porodice, prepoznatljive feminističke simbole i proširen broj strana sa pet na dvadeset šest, uz povećan tiraž na 300 primeraka. Urednički kolektiv činile su Ljiljana Živković, Radenka Grubačić, Nina Đurđević Filipović i Jelena Labris (Jelena Devina), a sadržaj je obuhvatao teme o identitetu, zdravlju, umetnosti, aktivizmu, pravu i medijskoj reprezentaciji. Svaki broj donosio je i originalne tekstove, prevode, autorske eseje o lezbejskom iskustvu, poeziju i umetničke radove.

Labris novine su kroz tekstove analizirale društveni položaj lezbejki, stereotipe u medijima, kao i mehanizme diskriminacije i nasilja. U poslednjim brojevima pre 2002. isticali su se tematski članci o medijskim prikazima i javnim politikama, među kojima i kultni tekst „Lezbejstvo i mediji“, koji je naglasio potrebu za autentičnim lezbejskim glasom u javnosti:

> *„Zato se kao neophodnost javlja postojanje alternativnog lezbejskog medija koji će kroz jasno predstavljenu lezbejsku istinu subverzivno nastojati da napravi prostor drugačijeg čitanja lezbejstva.“*

Novi talas: digitalna izdanja 2023. i 2024.

Posle duže pauze, Labris je 2023. godine obnovio tradiciju izdavanja magazina, novi broj (Labris časopis 2023)[1] dostupan je i u digitalnom formatu. Ovo izdanje objedinjuje tekstove o savremenom lezbejskom i kvir iskustvu, intervjue sa aktivistkinjama i umetnicama, kao i refleksije o istorijatu pokreta u Srbiji. Poseban naglasak stavljen je na kulturu sećanja, mlade generacije i umetničke prakse koje oblikuju novi talas lezbejskog feminizma.

Sledeće izdanje, Labris magazin 2024[2] potvrđuje kontinuitet ideje. Vizuelno savremenije i programski šire, ono kombinuje teme kulture, politike, istorije i zajedničkog pamćenja, donoseći priče o međugeneracijskim susretima, feminističkom umetničkom stvaralaštvu i borbi protiv homofobije. Časopis se oslanja na prepoznatljivu tradiciju Labrisa, ali otvara i prostor za nove glasove i forme izražavanja, od eseja i intervjua do umetničkih fotografija i vizuelne poezije.

Ova dva izdanja obeležavaju povratak Labris novina u novom formatu, kao kulturno-političkog medija lezbejskog pokreta, koji uspeva da poveže generacije, estetike i borbe. Nastavljajući tradiciju iz 90-ih godina prošlog veka, Labris danas gradi arhiv otpora u digitalnom dobu, potvrđujući da medij nije samo sredstvo komunikacije, već i čin emancipacije.

Osamnaest:
Kolumna „Desin kutak“*

Desanka Drobac Desa

Labris – Dostignuća u poslednjih 15 godina, piše Desanka Drobac, 2010.[3]

PREDGOVOR

Kada imate petnaest godina, uglavnom ste već završile osnovnu školu, ušle u tzv. pubertet, stekle večna prijateljstva i bar jednom se smrtno zaljubile. Od tada vas smatraju delimično razvijenom za komunikaciju sa ostatkom sveta, uvaljuju vam odgovornost za vlastite postupke i stičete prvi od bezbrojnih uslova za ravnopravan status u društvu. Da bi se ova radost dočekala potrebne su godine dokazivanja svima i svakome, pre svega da, uopšte, postojite, a potom i da nešto vredite. Slično je i kada ste LABRIS organizacija za lezbejska ljudska prava. U tom slučaju prošle ste već koješta, ... i to se zovu dostignuća.

Daleke 1995. (čiji ovdašnji istorijski kontekst neću pominjati jer je svima dobro poznat) LABRIS štampa PRVI broj lezbejskih novina na ovim (ex-YU) prostorima pod nazivom LABRIS novine. Novine su od tad do danas izlazile neredovno, prevashodno iz finansijskih razloga, ali te prve novine su definitivno učinile istorijski pomak u oblasti ljudskih prava (kako bi se danas reklo), i to je činjenica za poštovanje i za arhiv. Nama, međutim, koje smo ih tada držale u rukama, one su bile ostvarenje sna i beskrajno uzbudljiva avantura u neistraženim i potencijalno opasnim predelima stvarnosti i mašte. Potreba da se javnost suoči sa našom egzistencijom tada je počela da klija. Bile smo radoznale i ponosne na nju. S obzirom na to da lezbejska ex-YU saradnja nikada nije dovođena u pitanje, naše slovenačke prijateljice su već 1997. organizovale i Prvu lezbejsku nedelju i time utemeljile metode budućih kreativno-edukativnih susreta na lepim mestima, a legende o pojedinim tačkama „slobodnih“ i radioničkih aktivnosti žive i danas u sećanjima učesnica kao izuzetan primer svelezbejske povezanosti i slobode.

Do Druge lezbejske nedelje u organizaciji Labrisa prošle su 3 godine i ona je 2000. održana na salašu nadomak Sombora. Brojala je preko 60 lezbejki iz Srbije i ex YU. Mnogima je bila prva i mnoge su tada na preoranom putu, pored njiva, iz sveg glasa izgovorile: „JA sam lezbejka“, prvi put u životu se odvaživši da to izgovore naglas pred nekim, bez straha od posledica. Snaga te lezbejske nedelje je, slobodno mogu reći, dala zamajac svim budućim aktivnostima LABRISA, i već 2001. sve je vrvilo od akcije. Pokrenut je prvi vebsajt (u ex-YU), koji sa uspehom i stalnim usavršavanjem funkcioniše i danas dajući svojim postojanjem priliku i lezbejkama koje iz različitih razloga nisu u mogućnosti da budu aktivne, da se bar informišu o aktivnostima. S tom idejom iste godine oformljen je i „Labris – lezbejski informativni centar“ koji zainteresovane članice informiše o svim događanjima unutar organizacije, kao i o događajima koji se tiču našeg života uopšte. Najveća od tih akcija je svakako bila PRVA PARADA PONOSA (u ex-YU) koja je prekinuta napadom navijačkih grupa u kojoj je nekoliko učesnika/ca, kao i neadekvatno organizovanih predstavnika organa javnog reda bilo teže i lakše povređeno. Za ovaj „neuspeli“ pokušaj dobili smo neuporedivo veću vidljivost i mnoga međunarodna priznanja, ali sve to je ostavilo traumatično sećanje koje je bukvalno zakočilo čitavu generaciju lezbejki u osvajanju javnog prostora. Iste godine je u Hrvatskoj održan regionalni sastanak lezbejki iz država bivše Jugoslavije na kome su učestvovale i predstavnice LABRIS-a.

Sledeće 2002. u Sloveniji je održan seminar „Jednakopravno državljanstvo“ namenjen lezbejkama iz država ex-YU. Takođe je pokrenut je projekat „Edukacija ženskih grupa iz Srbije o lezbejskim ljudskim pravima“, koji je bio veoma važan za povezivanje unutar ženskog aktivizma izloženog dugogodišnjoj borbi za opstanak i svoje mesto na NGO sceni i socijalno angažovanoj mapi društva. Potom je u saradnji sa gej-lezbejskim organizacijama Gayten i Queeria realizovana kampanja „Zajedno različiti“.

2003. LABRIS podnosi predlog izmena i dopuna „Zakona o porodici“, što je veliki sistemski pomak u istoriji našeg zakonodavstva s obzirom na to da LABRIS predstavlja do tada zakonu nevidljivu grupu građanki. Samim tim, ovo je bio pokušaj da se uđe u samu strukturu društva i preko zvaničnih organa utiče na svakodnevni život, što nedvosmisleno utire put svakom budućem ostvarenju unutar šire društvene zajednice, i to kroz zvanične tokove zakonodavstva. Projektom „Edukacija ženskih nevladinih organizacija, nevladinih organizacija za ljudska prava i medija o lezbejskim ljudskim pravima“ osvetljavaju se problemi jedne marginalizovane grupe i stiču uslovi da celo društvo prepozna mehanizme opresije i uključi se u stvaranje pravednijeg društva za sve. Iste godine LABRIS pokreće i *web psihološko savetovalište* za lezbejke što je projekat od velike važnosti, s obzirom na to da su zvanične institucije uglavnom nesenzibilisane, loše informisane i neobučene za rad na specifičnim potrebama predstavnica lezbejske populacije.

A, 2004. LABRIS podnosi amandmane na predlog Antidiskriminacionog zakona i Krivičnog zakona Srbije. Nastavak mukotrpne borbe za osnovna ljudska prava LGBT populacije kroz institucije društva nikada ne bi bio dovoljno uspešan da je nisu pratile odgovarajuće akcije osvešćivanja društva kroz manifestacije vidljivosti i prisutnosti. Ove akcije su, istovremeno, bile osnažujući faktor za pripadnice/ke LGBT populacije, te je iste godine i organizovana medijska kampanja „Živela različitost“, koja je bacila novo svetlo na naše postojanje i potrebe. Iste godine u Novom Sadu LABRIS organizuje izuzetno uspešnu treću lezbejsku nedelju kojoj prisustvuje zavidan broj učesnica iz Slovenije, Hrvatske, Makedonije, Bosne i Hercegovine, i gde su se u izuzetnoj atmosferi bliskosti razmenila iskustva iz rada i života. Ne treba ponavljati koliko su ovakva iskustva dragocena u svakom pogledu, a naročito u smislu osnaživanja i prijateljstva.

Zbog toga je već sledeće 2005. organizovana još jedna kampanja pod nazivom „Pravo na život bez nasilja“, uporedo sa podnošenjem amandmana na predlog zakona o ravnopravnosti polova, čiji je LABRIS potpisnik i čime u skladu sa svojim trajnim opredeljenjem ka stvaranju boljeg društva za sve, po ko zna koji put aktivno i javno učestvuje u kreiranju promene, na tiraniji većine zasnovanih i zastarelih društvenih odnosa. Kao rezime gorepomenutim aktivnostima, LABRIS sprovodi Istraživanje o nasilju nad LGBTTIQ osobama u Srbiji o čemu je izdata i brošura.

LABRIS 2006. pokreće seriju seminara o lezbejskim ljudskim pravima namenjenih lezbejkama i ženama drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne. Tom prilikom veliki broj žena po prvi put uviđa da postoji organizovana grupa koja se bavi njihovim potrebama, što nadalje osnažuje organizaciju u vidu pridruživanja novih volonterki i saradnica u nekim budućim aktivnostima. *Coming out* kao jedan od najbitnijih aspekata lezbejske egzistencije, po prvi put biva javno publikovan u vidu brošure o autentičnim iskustvima lezbejskog *coming out-a* u Srbiji.

LABRIS takođe učestvuje na izradi trogodišnjeg „Nacionalnog plana aktivnosti za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti“, jer LABRIS je i nastao kao izdanak prevashodno feminističke borbe za ženska ljudska prava, odakle je iznjihan u samostalnost na rukama mnogih ženskih NGO-a.

Ipak, LABRIS se uporedo bavi i sobom, i kao nužan doprinos svom autentično nepomirljivom odnosu prema diskriminaciji svih boja i oblika, inicira niz aktivnosti koje su iste godine dovele i do promene upitnika za dobrovoljne davaoce krvi, čime je stečeno pravo da lezbejke, kao i sve/i druge/i građanke/i daju krv. Sledeća, 2007. je obeležena širenjem aktivnosti i povezivanjem sa srodnim organizacijama i simpatizerima, te je tako u saradnji sa ostalim LGBTTIQ aktivistkinjama/ima pokrenuta široko prihvaćena kampanja protiv diskriminacije pod nazivom „Ljubav za sve“, i tom prilikom su štampane prve razglednice i plakati na kojima gej i lezbejski parovi poziraju upravo za tu namenu. Bilo je zanimljivo posmatrati reakcije ljudi koji su u poštama, marketima, čekaonicama pronalazili razglednice. Istovremeno je započela i saradnja sa predstavnicama/ima demokratski orijentisanih političkih partija i predstavnicama/ima vlasti. Ovo je već bio sasvim ozbiljan upliv LABRIS-a na političku scenu Srbije, što nagoveštava uspostavljanje bliskijih odnosa unutar struktura vlasti, a danas-sutra, možda i ulaska predstavnica LABRISA u politički život, čime bi se potencijalno stekla mogućnost direktnijeg uticaja na kreiranje životnih opcija društva u celini i odlučivanje o smernicama njegovog daljeg razvoja koji bi zadovoljili i posebnost LGBTIQ osoba.

Kao prirodan nastavak, u 2008. započeta je edukacija osoba koje se bave savetodavnim radom i zaposlene su u institucijama (centri za socijalni rad, škole, bolnice i sl.) Ovakav vid delovanja ne samo da čini lezbejke vidljivim, a LABRIS prepoznatljivim u svim bitnim strukturama društva, već se time stvara i nova vrsta interaktivnih odnosa i otvaraju bezbrojne kreativne mogućnosti u saradnji na nivou svakodnevnih potreba u službama koje su od životne važnosti. Pored svoje pragmatičnosti ovaj poduhvat je i uvek obogaćujuće iskustvo. Takođe, ove godine LABRIS, konačno, dobija odgovor od Srpskog lekarskog društva na zahtev upućen još 2005, kojim SLD potvrđuje zvaničan stav Svetske zdravstvene organizacije da istopolna orijentacija nije bolest. Ovo je eklatantan primer koliko su dugotrajni procesi koji dovode u sklad pravdu i pravo, i koliko je veličanstvena upornost kojom te promene stičemo uglavnom zahvaljujući entuzijazmu posvećenih. Zato je ogroman uspeh kada se posle čitave mračne istorije pravosuđa baš angažovanjem LABRISA prvi put pokreće krivični postupak protiv organizovanog napada pripadnika klerofašističke organizacije Obraz na učesnice/ ke *Queer Beograd* festivala kome je, inače, prisustvovao veliki broj stranih učesnika/ca, od kojih su neki bili i povređeni.

Konačno 2009, nakon više od 4g. lobiranja Koalicije protiv diskriminacije čija je LABRIS članica, u aprilu je usvojen je Zakon o zabrani diskriminacije, između ostalog, i na osnovu seksualnog opredeljenja! Naravno, zakon je mrtvo slovo na papiru ukoliko se ne sprovodi, ali i za to slovo bile su potrebne godine kada je izgledalo da nikada neće biti ozvaničen. Nadamo se da će primena ovog zakona uslediti brže, jer ona je sad obaveza države koju, napokon, čine i seksualne manjine. Isto tako je, vođena upornošću i hrabrošću nekolicine aktivistkinja LABRISA nakon 8g. od prvog pokušaja (dok su u okruženju (Slovenija i Hrvatska) uspešno i više puta realizovane), LABRIS bio jedina organizacija koja je od početka do zabrane, samo 24h pred početak, bila uključena u realizaciju Povorke ponosa. Zbog svega navedenog, ovo ne samo da nije bilo neuspeh nego je donelo neverovatan publicitet našim težnjama. Nadamo se da će kolege koje ove 2010. organizuju Prajd umeti sve to da iskoriste na pravi način, jer organizacija LABRIS im je savršeno pripremila teren, između ostalog i organizujući Seminar za zaposlene u kancelarijama Republičkog zaštitnika građana, kao i Pokrajinskog ombudsmana, sa temom predstavljanja prava LGBT osoba u Srbiji, što je, na kraju ove jubilarne 2010. rezultiralo doskora neverovatnim događajem i slikom dostojnom divljenja, da se jednog prosečno sivog kišnog dana u Beogradu, sa prozora kancelarije Zaštitnika građana zavijori zastava duginih boja.

EPILOG

Kada napunite 15 godina, pred vama je praktično ceo život. Svi vaši snovi zreli su za ostvarenje, a vaše želje stiču legitimitet na skali beskonačnih mogućnosti. Naspram vas je ostatak sveta. Ne nužno prijateljski nastrojenog. Ne uvek dobronamernog. Nikada istog. Zapravo, idealnog, da u njega uklopite sve svoje različitosti. Baš to želim LABRISU u danima koji neminovno dolaze...

Devetnaest:
Izdavačka delatnost, znanje kao politička praksa

Od samog početka svog delovanja Labris je prepoznao moć pisane reči kao sredstva društvene promene, vidljivosti i otpora. U društvu koje je decenijama ćutalo o iskustvu lezbejki, svaka napisana rečenica postajala je čin političke emancipacije i potvrda postojanja. Izdavačka delatnost Labrisa nije bila samo paralelni segment rada, već kulturno-politička osovina kroz koju su se artikulisala znanja, svedočanstva i umetnički izrazi lezbejskih i feminističkih autorki. Kroz sopstvene publikacije Labris je uspostavio arhiv zajedničkog sećanja i znanja, ali i otvorio prostor za nove generacije da čitaju, pišu i promišljaju svet iz pozicije slobode.

Početak izdavačke prakse Labrisa, o čemu je već bilo reči, vezuje se za Labris novine, prva interna izdanja koja su poslužila kao platforma za razmenu ideja i stavova unutar zajednice. Vrlo brzo usledila su i autorska književna dela članica Labrisa, objavljena s namerom da afirmišu lezbejsku umetnost i kulturu u domaćem kontekstu. Tokom tih godina štampane su zbirke poezije *Ravnodušni šumarak* Ljiljane Živković i *Žene u mreži* Štefe Markunove (Štefica Ivljev), kao i poezija u prozi *Lady M* Jelene Devine. Ova dela obeležila su početak autentične lezbejske književnosti u Srbiji i utvrdila Labris kao prostor za ženski, umetnički i politički glas.[4] Jelena Devina kasnije osniva sopstvenu izdavačku kuću Deve, kroz koju nastavlja da objavljuje ženske i lezbejske autorke, čime se krug stvaranja i podrške unutar zajednice dalje širi. Ovaj period pokazuje kako se književnost i aktivizam međusobno prepliću, potvrđujući Labrisovu ideju da je „pisati – delovati".

Naredna faza izdavaštva počinje 2003. godine kroz projekat „Edukacija", u okviru kojeg Labris objavljuje brojne publikacije namenjene medijima, školama i organizacijama civilnog društva. Do tada su objavljena dva priručnika za medije, zatim Bilten mreže „Lezbejska prava", kao i tri čitanke koje obuhvataju tekstove o predrasudama, diskriminaciji i homofobiji, kao i odabrane priloge iz književnosti, istorije i teorije o lezbejskom i gej životu. Labris je time uspostavio edukativni okvir koji povezuje teorijsko znanje i praktičan aktivizam. Knjige su korišćene na seminarima, tribinama i obukama širom Srbije i regiona.[5] Od 2001. godine većina izdanja Labrisa uvrštena je u fond Narodne biblioteke Srbije, čime je simbolično pređena granica između alternativnog i institucionalnog prostora znanja.

U periodu između 2005. i 2015. godine Labris objavljuje nekoliko publikacija koje su postale referentne za razumevanje lezbejskog pokreta u Srbiji. Za potrebe ovog pregleda, izdvojene su samo neke od njih.

„Ljubav, u stvari" (autorka Ljiljana Živković) donosi deset intervjua sa lezbejskim parovima iz Srbije i beleži njihove priče o svakodnevnom životu, ljubavi i društvenim izazovima. Publikacija je nastala iz potrebe da se dokumentuje postojanje lezbejskih porodica i da se prepozna njihov doprinos zajednici. Kako piše Živković u uvodnoj reči: *„Ova brošura je jedan u nizu dokaza da lezbejske porodice postoje, da nose određene specifičnosti i različitosti i da kao takve moraju biti pravno i društveno priznate i ravnopravne sa drugim porodicama."*[6]

„Pristojan život, lezbejska kratka priča sa prostora ex-YU" (uredila Dragoslava Barzut) predstavlja zbornik 42 kratke priče 21 autorke iz postjugoslovenskog prostora. Knjiga povezuje književnost i aktivizam, istražujući lezbejsku tematiku kroz jezik umetnosti i iskustva. Promovisana je u Ljubljani, Zagrebu, Skoplju, Nišu, Mostaru i drugim gradovima, a 2015. godine objavljena je i na makedonskom jeziku. U predgovoru se navodi: *„Zamišljeno je da ovo izdanje osvedoči lezbejske motive u književnosti u regionu, odnosno postjugoslovenskom kontekstu."*[7]

„Siguran lezbejski seks" bio je jedan od prvih edukativnih vodiča o seksualnom zdravlju lezbejki u Srbiji. Kroz jasan, pristupačan jezik i feministički okvir, publikacija je promovisala brigu o sebi, bezbedne prakse i pravo na informisanost u oblasti koja je do tada bila gotovo nevidljiva. Ova publikacija je izašla u dva izdanja.

Nasleđe i kontinuitet

Trideset godina kasnije izdavačka delatnost Labrisa ostaje jedan od njegovih najtrajnijih doprinosa razvoju lezbejskog i feminističkog pokreta u Srbiji. Publikacije Labrisa nisu samo dokumenti vremena, već i prostori otpora, dijaloga i sećanja. Knjige, priručnici i zbornici pokazuju da se promena ne dešava samo u institucijama i na ulici, već i na stranicama koje čuvaju iskustva, emocije i znanja zajednice. Izdavaštvo Labrisa time ostaje živi dokaz da znanje može biti i alat i utočište, i politika i poezija.

Dvadeset:
Labrisova poezija

U raspravama o američkom feminističkom pokretu govori se o tome da je poezija odigrala najznačajniju funkciju kao javni feministički diskurs u procesu podizanja svesti žena.[8] Kako to primećuje i beleži Dubravka Đurić u nekoliko osvrta na ovdašnje pesničke prilike, i nama se, istina sa zakašnjenjem, desio period emancipatorske književnosti čija je društvena angažovanost bila najveća vrednost. To je poezija kao emancipatorski javni diskurs i sredstvo političke borbe. Labris poezija nastaje na marginama kulture, iza nje nije bio univerzitet, institut, ni velike izdavačke kuće.

Rodonačelnica Labris poezije svakako je Jelena Devina sa knjigom poezije *Lady M.* (1995) koja osim što progovora o lezbejskoj ljubavi, destabilizuje žanrovsku pripadnost, te se u neku ruku, može svrstati i u prozu i u poeziju. Pisana kao introspektivno ispovedanje, u njoj pripovedačica koristi povišeni ton i jezik metafora da bi dočarala strast ljubavi žene prema drugoj ženi. Dubravka Đurić, književna kritičarka i pesnikinja, uvrstila je zbirku poezije *Lady M* u svojoj *Politici poezije* u kanon savremene srpske poezije, opisujući je kao eksperimentalni poetski tekst koji se bavi lezbejskom ljubavi, određujući je pojmom „poezija identiteta".

Iz zbirke ***Lady M***:

Ljubav ne postoji kao zaseban pojam. Ne treba nam definicija. Definišu se samo stvari....
Plitkost nema mogućnosti da zagrebe po retkosti. Prepisani recepti ne dovode do Nebliske.
Od ustaljene ljubavi razlikuje se zaljubljenost.
Ponizna zaljubljenost moći prema sastavnim delovima i obmuto, komad je jedan.
Rendgenski pogledi nam prikazuju kosture i konture. Zavijeno ne znači sakriveno - golo ne znači ogoljeno.
Polakomljene su u nepobitnoj zabludi. Neka ih.
Imaginacija je osnov našeg nepostojanja.
Maštu puštamo da luta, učinak preobražavamo u nedorečeno osećanje.
Nagoveštaje ne opisujemo, čekamo trenutak izazova.
Nestrpljiva Staloženost preskače korake; prevazilazimo cilj ne mičući se.

Kada smo se posestrimile rekla sam im: "Oslonite se na mene, ali pustite i mene da se oslonim na sebe."
Bol je najprimarniji: voliš i voljena si, voliš a nisi voljena, ne voliš a voljena si, ne voliš i nisi voljena... ne znaš da voliš, ne znaš da si voljena...
Težimo raznim vidovima krajnosti. Patnja samosažaljenje - bol nije patnja. Žaliti druge - čemu to? Zaljubljenost ključa od bolesnog fanatizma….

* * *

Samospoznaja se odvija u tri etape.
Ja sam lezbejska Idolkinja/Boginja i težnja.[9]

Pored poezije Jelene Devine, početak Labris poezije obeležile su i zbirka *Ravnodušni šumarak* (1995), Ljiljane Živković i tri zbirke Štefe Markunove: *Žene u mreži* (1995), *Žene komete* (1996) i *Žene na ribarskom ostrvu* (2002). Takođe, tu je i zbirka poezije Zorice Mršević *Žene u dodiru* (2003), kolažno koncipirana tako da prepliće njene pesme sa proznim poetskim zapisima drugih autorki, nastalim na lezbejskim spisateljskim radionicama koje je tokom 2002. godine vodila u Labrisu.

Gotovo dvadeset godina kasnije 2022. organizovan je prvi *WLWart - Festival umetnosti žena koje vole žene!* Festival su zajedno organizovali Labris i tada novoosnovana organizacija Dugina iskra, koju vodi Jelena Vasiljević, dugogodišnja članica radnog tima Labrisa. Pod okriljem manifestacije Europrajd 2022, festival je bio pravo osveženje i otvorio je sasvim nove horizonte umetničkom izražavanju zajednice žena koje vole žene. Ovaj festival će u godinama koje slede rekreirati pomalo zapušten prostor za lezbejsku poeziju i vratiti je u središte kulturnih dešavanja. Nesumnjivo je da je Dugina iskra otvorila vrata novoj pesničkoj generaciji koja piše o lezbejskoj egzistenciji (i svemu ostalom).

Dvadeseset jedan:
Pozorište u akciji i razvoj feminističkog pozorišta otpora

Saradnja Labrisa i DAH Teatra predstavlja jedno od najznačajnijih spajanja feminističkog, lezbejskog i šireg kvir-aktivizma sa angažovanim pozorištem u Srbiji. U periodu obeleženom porastom ekstremizma, institucionalnom homofobijom i potpunom nevidljivošću lezbejskih iskustava u formalnim obrazovnim okvirima, ovaj projekat otvorio je prostor u kojem se umetnost koristi kao sredstvo dijaloga i političkog osnaživanja marginalizovanih grupa.

Godine 2011, Labris je u saradnji sa DAH Teatrom realizovao predstavu „Pozorište u akciji – moć dijaloga", zasnovanu na metodi forum teatra, a proistekloj iz Boalovog Teatra potlačenih. Cilj predstave bio je otvaranje razgovora sa nastavnim kadrom i učenicima/ama srednjih škola o tome kako se homofobija institucionalizuje kroz obrazovni sistem, udžbenike i svakodnevne školske prakse.[10] Publika je bila pozvana da aktivno učestvuje, da menja scene, predlaže drugačije ishode i suoči se sa realnim mehanizmima diskriminacije. Na ovaj način pozorište je postalo prostor u kojem se politička poruka prenosi ne samo rečju nego i telom, emocijama, interakcijom. Projekat je kreirao most između aktivističkog znanja Labrisa i performativne, angažovane estetike DAH Teatra, načinjući sistematsko uvođenje lezbejskih tema u formalne obrazovne prostore.

Pozorište u akciji - Moć dijaloga

Alternativne kvir predstave koje su obeležile scenu: Lori i Zoe

Važan deo konteksta u kojem je nastala ova saradnja jeste i rad umetnica i aktivistkinja Biljane Stanković Lori i Zoe Gudović, koje su svojim alternativnim, kvir, feminističkim predstavama već u godinama koje su prethodile saradnji sa DAH teatrom, postavile osnov za estetski i politički okvir u kojem se „Pozorište u akciji" moglo razviti. Njihove predstave, performansi i umetničke akcije poput segmenta „Tehno balerine" iz kolažne predstave

Transritmička kuhinjska terapija, unosile su lezbejsku i kvir estetiku u „visoku“ umetnost i javni prostor u vreme kada takvog sadržaja gotovo da nije bilo. Njihov rad je bio jasan primer radikalnog lezbejskog feminizma, spajajući političku poruku sa eksperimentalnim scenskim izrazom.[11] Zoe Gudović i Biljana Stanković Lori, kao članice grupe Act Women, izvodile su performanse u okviru kampanje „16 dana aktivizma“, izvodeći na javne trgove, ulice, romska naselja i druge prostore teme o nasilju, diskriminaciji i identitetu žena i lezbejki. Njihova umetnost bila je zamišljena kao direktna akcija, namerno izložena riziku, direktnom kontaktu sa prolaznicima/ama, reakcijama od oduševljenja do agresije.[12]

DAH teatar, Trg Republike (Zoe Gudović)

Njihov rad bio je važan ne samo za umetničku scenu, već i za Labris, jer je stvarao kulturološki okvir u kojem se politički aktivizam mogao prevesti u scenski jezik.

Dvadeset dva:
Labris biblioteka i arhiva, čuvanje lezbejskog znanja, političke memorije i razvoj kvir arhivistike u Srbiji

U okolnostima u kojima su lezbejska i šira kvir istorija bile sistemski zanemarivane, fragmentisane ili u potpunosti izbrisane iz institucionalnih arhiva, Labris je izgradio jedinstvenu lezbejsku biblioteku i arhivu. To je prostor u kojem se čuvaju tragovi borbi, publikacija, svedočenja i političkih procesa koji su oblikovali pokret tokom poslednje tri decenije. Biblioteka je nastala spontano, iz potrebe aktivistkinja da sačuvaju knjige, brošure, teorijske radove i „sivu literaturu“ koja se teško nabavljala i često postojala u malim tiražima.

Tokom godina ona je prerasla u najobuhvatniju zbirku LGBTIQ+ i feminističke literature u Srbiji, uključujući domaće i međunarodne publikacije, izveštaje, biltene, priručnike, interne dokumente i edukativne materijale. Posebno vredan segment čini arhivska građa: fotografije, rukopisi, korespondencija, zapisnici, medijski isečci i dokumentacija kampanja koje osvetljavaju politički razvoj pokreta i unutrašnju dinamiku organizacije.

Sa radionice arhiviranja

Ova arhiva ne predstavlja samo hronološki zapis, već temelj političke memorije lezbejskog pokreta. Ona omogućava razumevanje kontinuiteta borbe, uvida u procese koji su vodili do ključnih pomaka, ali i sagledavanje prepreka i strategija koje su organizacije i zajednice morale da razvijaju kako bi opstale i delovale u neprijateljskom okruženju. Zahvaljujući postojanju ovako čuvane građe, Labris arhiva je tokom poslednjih godina postala i polazna tačka za formiranje novih kvir arhivističkih inicijativa. Posebno se izdvaja inicijativa *Arkadija*, prvi savremeni kvir-arhiv u Srbiji posvećen dokumentovanju, digitalizaciji i prezentovanju kvir memorije, koji je nastao na temelju upravo one materijalne i nematerijalne baštine koju je Labris čuvao decenijama. Ovu inicijativu svojevrsne institucionalizacije lezbejskog pokreta, pokrenula je Jelena Vasiljević, dugogodišnja Labris aktivistkinja, danas izvršna direktorka organizacije Dugina iskra.[13] Svoje dugogodišnje iskustvo rada sa Labris arhivom Jelena je pretočila u model koji arhivsku praksu otvara ka javnosti i novim generacijama istraživača, umetnica i aktivistkinja. Na taj način, Labris biblioteka i arhiva prevazilaze okvire organizacijske dokumentacije: one su infrastruktura otpora, kolektivno sećanje i politički resurs koji osigurava da iskustva lezbejskog pokreta budu vidljiva, dostupna i utemeljena u istorijskim činjenicama. Kao takve, one predstavljaju jedno od ključnih postignuća Labrisa, ne samo zbog onoga što čuvaju, već i zbog onoga što omogućavaju: razvoj novih inicijativa, feminističkih istraživanja, umetničkih projekata i kvir kulturnih praksi, koje nastavljaju da ispisuju istoriju otpora i solidarnosti.

ARKADIJA *Arkadija LGBTIQ arhiv*

IV PROTESTNI LABRIS

Dvadeset tri:
Prvi prajd u regionu – istorijski prekid, nasilje i početak borbe za javni prostor (jun 2001)

Prvi pokušaj organizovanja Parade ponosa u Srbiji desio se 30. juna 2001. godine, manje od godinu dana nakon demokratskih promena iz oktobra 2000. Pored Labrisa, u organizaciji događaja ravnopravno je učestvovala organizacija Gayten-LGBT. Ove dve organizacije su tada u javnom prostoru artikulisale potrebe i zahteve lezbejskih, gej i trans osoba, oslanjajući se na energiju novog političkog trenutka i na uverenje da je prostor slobode konačno otvoren za marginalizovane zajednice.

Labrisice spremaju transparent za prvi prajd, Beograd, jun 2001.

Umesto najavljene proslave na Trgu Republike, simboličkom mestu masovnih antirežimskih okupljanja tokom devedesetih, događaj je prerastao u koordinisano nasilje. Organizovane grupe ekstremnih desničara i „navijača“ napale su okupljene aktivistkinje i aktiviste na više lokacija u centru Beograda. Napadi su se odvijali nesmetano, jer policija nije adekvatno reagovala, ostavljajući učesnike i učesnice da se sami/e sklanjaju i bežu u okolne ulice.[1]

Upravo je nasilno prekidanje prve Parade ponosa ogolilo strukturalni problem sa kojim će se LGBTI zajednica suočavati naredne decenije: brutalno fizičko nasilje u kombinaciji sa institucionalnom nespretnošću (ili nespremnošću) države da obezbedi ustavom garantovana prava.[2] Kako navodi Sanja Kajinić u svom master radu, lezbejske aktivistkinje koje su učestvovale u ovom događaju u svojim svedočenjima najčešće su koristile reč „stampedo“, opisujući haotičan i traumatičan trenutak kada je napad počeo i kada je okupljanje bukvalno preraslo u borbu za goli opstanak.[3]

Nalepnica rađena za prvu Paradu ponosa 2001.

Nasilje iz 2001. godine imalo je višestruke posledice. Sa jedne strane označilo je početak javne artikulacije LGBTI pitanja u Srbiji, koja do tada gotovo da nisu postojala u široj javnoj sferi, a sa druge je pokazalo da promena političkog režima ne znači automatsku promenu društvenih odnosa, naročito kada je reč o marginalizovanim grupama. Prajd 2001. istovremeno je postao i prelomna tačka za zajednicu, jer je jasno ukazao na potrebu za dugoročnom strategijom borbe za vidljivost, bezbednost i institucijsku zaštitu. U okviru hronologije Labrisovog političkog delovanja, ovaj događaj predstavlja važnu prekretnicu: prvi javni izlazak lezbejskog i gej pokreta u Srbiji, ali prvo masovno nasilje usmereno ka pripadnicima/ama LGBT zajednice isključivo kao posledica pokušaja da zajednica ostvari pravo na javno okupljanje. Uprkos njegovom nasilnom prekidanju, prajd iz 2001. ostaje upisan kao početak borbe za slobodu okupljanja. Nakon njega slede još dva pokušaja organizovanja prajda u Beogradu, 2004. i 2009. godine.

FOTO:Blic/Andreja Ilić

Dvadeset četiri:
Zabranjeni prajd 2009.

Godina 2009. označila je prekretnicu za LGBTI pokret u Srbiji. Prošlo je osam godina od neuspele Parade ponosa 2001. godine, kada su učesnici bili napadnuti na ulicama Beograda uz prećutno odobrenje države. Za to vreme društveno-politički kontekst se delimično promenio: posle političkih promena i evropskih integracija, u martu 2009, Narodna skupština je konačno usvojila Zakon o zabrani diskriminacije, koji je prvi put zakonom zaštitio i prava LGBTI građana/ki. Usvajanje ovog zakona bilo je praćeno žučnim polemikama i protivljenjem konzervativnih krugova. Srpska pravoslavna crkva je, na primer, uspela da privremeno izdejstvuje povlačenje predloga zakona zbog odredbe o zabrani diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije. Ipak, zakon je donesen, što je ulivalo nadu da se država kreće ka boljoj zaštiti ljudskih prava. Istovremeno, homofobija je i dalje bila duboko ukorenjena: nasilne desničarske grupe delovale su nekažnjeno, a LGBTI zajednica je ostajala marginalizovana i nevidljiva. U takvim okolnostima, aktivistkinje Labrisa zaključile su da više nema razloga za čekanje i da je došlo vreme za novu Povorku ponosa u Beogradu.

Labris je početkom 2009. preuzeo inicijativu i okupio savezničke organizacije kako bi se prajd ponovo pokrenuo. Već 31. marta 2009. Labris i Gej strejt alijansa (GSA) potpisali su Memorandum o saradnji sa ciljem organizovanja Povorke ponosa te godine. Formiran je zajednički Organizacioni odbor i napravljen akcioni plan. Uskoro se priključuje i nekoliko drugih LGBTI i ljudskopravaških grupa, kao i pojedinačne aktivistkinje i aktivisti. U javnosti se pojavljuju prvi nagoveštaji da će posle toliko godina biti održana Parada ponosa: GSA objavljuje rezultate ankete o stavu javnosti prema LGBTI osobama, a državni sekretar za ljudska i manjinska prava Marko Karadžić izjavljuje da će ministarstvo pružiti podršku toj manifestaciji.

Međutim, krajem maja dolazi do prvih trzavica unutar Organizacionog odbora. Lider GSA Boris Milićević samoinicijativno je u medijima obelodanio da će Parada biti održana 23. avgusta, pre nego što je odbor doneo zvaničnu odluku o tome. Ostali članovi/ce odbora ocenjuju taj potez neodgovornim i bezbednosno rizičnim, te glasaju za isključenje GSA iz daljih priprema. Upravo u to vreme, čim su počele spekulacije o datumu održavanja, krenule su i prve otvorene pretnje. Nakon izlaska GSA iz organizacije, Labris i preostali partneri nastavili su pripreme odlučno, svesni rizika, ali rešeni da ostvare svoje pravo. Još u maju je Organizacioni odbor angažovao stručnjake sa Fakulteta bezbednosti da izrade procenu rizika skupa. Ta ekspertska analiza označila je Povorku ponosa kao *skup visokog bezbednosnog rizika* i preporučila niz preventivnih mera. Organizatori su pokušali da na vreme uključe policiju u planiranje, te je već početkom leta zatražen je sastanak sa Policijskom upravom Beograda. Međutim, odgovor iz policije glasio je da za taj kontakt „nema osnova“ dok god skup nije i zvanično prijavljen. Zbog toga je 9. jula 2009. udruženje Kvirija centar formalno podnelo prijavu javnog skupa, zakazanog za 20. septembar u 11 časova. Planirana trasa kretala se od platoa ispred Filozofskog fakulteta, kroz centar grada, i nazad do polazne tačke. Odmah po prijavi skupa, organizatori su ponovo kontaktirali načelnika beogradske policije Slobodana Vukolića, ali je on zamolio da se sastanak odloži za narednu nedelju, pravdajući se umorom službi nakon Univerzijade. Potom su se 17. jula pisanim putem obratili direktoru policije Miloradu Veljoviću sa molbom za sastanak u vezi sa obezbeđenjem skupa, ali nikakav odgovor nije stigao. Ipak, organizacioni tim nije gubio

vreme: tokom tog leta delegacija odbora posetila je Povorku ponosa u Zagrebu, kako bi iz prve ruke saznala iskustva kolega/nica iz regiona o organizovanju sličnog događaja i unapredila sopstvene planove, naročito po pitanju najosetljivijih tačaka bezbednosti (dolazak i odlazak učesnika/ca, saradnja sa policijom). Takođe, podrška je pristizala sa neočekivanih strana: tada alternativni muzički festival EXIT ponudio je pomoć u promociji i logistici događaja, što je predstavljalo značajan vetar u leđa.

U prvoj polovini avgusta, na inicijativu odbora, održan je i prvi sastanak sa vrhom policije. Na tom sastanku načelnik Uprave policije Mladen Kuribak lično je uveravao organizatore da će policija adekvatno zaštititi skup i imenovao oficira za vezu kao kontakt osobu za svakodnevnu komunikaciju sa organizatorima/kama. Iako su ta uveravanja unela tračak optimizma, pretnje i pritisci su nastavili da rastu kako se približavao dan povorke. Neposredno pred 20. septembar, mediji i političari počeli su otvoreno da sumnjaju u bezbednost planirane povorke: dnevne novine izveštavale su o navodnoj „proceni“ bezbednosnih službi da će ultradesničarske organizacije, udruženja roditelja i huligani zajednički pokušati nasilno da spreče održavanje parade, ukoliko organizatori/ke sami/e ne odustanu. Objavljivani su čak i detalji potencijalnih napada i mesta sukoba, što je dodatno širilo strah. Ipak, nadležni organi nisu preduzeli mere protiv otvorenih pretnji: republički tužilac Slobodan Radovanović umanjio je značaj javnih poziva na nasilje nazvavši ih tek „polemičkim tonovima“ u medijima. Ministar policije Ivica Dačić svakodnevno je ponavljao da će zbog visokog rizika angažovati nekoliko hiljada policajaca kako bi skup bio zaštićen, ali se u njegovim izjavama osećala velika zabrinutost. Pažljivim slušaocima nisu promakle ni njegove uvijene kritike na račun ostatka Vlade, koja je o Povorci ponosa uglavnom ćutala ili se ograđivala.

Dan pred zakazanu povorku, 19. septembra ujutru, premijer Mirko Cvetković sastao se sa predstavnicama Organizacionog odbora i ponovio predlog da se skup premesti iz centra grada na lokaciju Ušće (prostrano šetalište van gradskog jezgra), ali bez ikakvih garancija da bi tamo policija mogla uspešnije da zaštiti učesnike/ce. Organizatori/ke su takav ultimatum doživeli/e kao neprihvatljiv i odbili/e su premeštanje skupa. Suština Povorke ponosa jeste da LGBTI građani/ke marširaju centralnim ulicama, vidljive/i i prisutne/i u javnom prostoru, umesto da budu skrajnuti/e iz centra. Nakon toga, premijer im je uručio rešenje direktora policije Milorada Veljovića kojim se, svega 24 sata pre događaja, nalaže promena lokacije na Ušće ili plato ispred Palate Srbija. Taj dokument je *de facto* značio zabranu skupa, uz obrazloženje „ekstremno visokih bezbednosnih rizika“. Tako je država u poslednjem trenutku otkazala Prajd 2009. godine.

Ovakav epilog dočekan je sa ogorčenjem među aktivistima/kinjama i dela javnosti koji je podržavajući. Organizatori/ke su u oktobru 2009. podneli/e ustavnu žalbu Ustavnom sudu Srbije, a zatim i predstavku Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu, uz pravnu pomoć Beogradskog centra za ljudska prava. Zabrana Povorke ponosa 2009. ogolila je nemoć i nespremnost države da se obračuna sa nasilnicima koji su godinama bili poznati policiji, ali su ostali nekažnjeni. Pokazalo se da su mlake reakcije ili ćutanje mnogih zvaničnika prethodnih meseci doprineli atmosferi u kojoj je bilo moguće nekažnjeno pozivati na linč čitave jedne manjinske zajednice. Iste ekstremističke grupacije koje su 2001. brutalno razbile prvu Paradu ponosa, sada su ponovo otvoreno pretile da će učiniti isto. Umesto da budu uhapšeni, njihovi ultimatumi su faktički uvaženi. Paradoksalno, nekoliko dana pre zakazanog prajda huligani su nasmrt pretukli jednog stranog navijača u centru Beograda, što je tragično pokazalo do kog nivoa je nasilje eskaliralo. Tek posle te tragedije i međunarodnog pritiska, vlasti su napokon počele ozbiljnije da hapse vođe navijača i ultradesničare.

Aktivistkinje Labrisa, Pres konferencija povodom najave Parade ponosa 2009.

Iako Povorka ponosa 2009. nije održana, taj događaj postao je prekretnica za LGBTI pokret u Srbiji. Razotkrio je dubinu homofobije u društvu i vladajućim strukturama, kao i ograničeni domet institucionalne podrške, ali je istovremeno mobilisao novu energiju među aktivistima/kinjama i skrenuo pažnju domaće i svetske javnosti na ugroženost LGBTI zajednice u Srbiji. Nekoliko javnih ličnosti otvoreno je osudilo zabranu i pružilo podršku LGBTI zajednici. Glumica Mirjana Karanović emotivno je u televizijskoj emisiji kritikovala vlast zbog popuštanja pred nasilnicima, a glumac Dragan Bjelogrlić izjavio je da će „braniti svakoga ko želi da iskaže svoje stavove“ i da je njegov motiv podrške prajdu revolt što „živi u zemlji gde neki uzimaju pravdu u svoje ruke i terorišu slabije“. Mnogobrojniji su, doduše, bili oni koji su i dalje ćutali ili relativizovali situaciju, ali je zid tišine ipak bio napukao.

Za Labris, kao okosnicu organizacije parade, iskustvo 2009. bilo je i bolno i poučno. Labris je stekao dragoceno iskustvo javnog delovanja u izuzetno neprijateljskom okruženju, što je uticalo na dalji rad organizacije. Aktivistkinje Labrisa nastavile su borbu kroz institucije i pravne mehanizme, intenzivirale zagovaranje protiv nasilja i diskriminacije i ojačale saradnju sa srodnim organizacijama. Pokušaj organizovanja parade 2009. i njeno osujećenje kasnije su poslužili kao snažan argument u daljoj borbi za LGBTI prava. Događaji iz 2009. ostali su kao opomena koliko je ta borba bila teška, ali i kao podstrek da LGBTI pokret, ali i čitavo civilno društvo, nastave odlučno da se zalažu za društvo u kome su ravnopravnost i sloboda okupljanja i izražavanja zagarantovani za sve.[4]

Dvadeset pet:
Lezbejski marš, zajednica koja nastaje iz vrednosti Labrisa (april 2015)

Prvi Lezbejski marš održan je 2015. godine u okviru programa *Lezbejsko proleće*, predstavljao je jedan od najznačajnijih političkih događaja za lezbejsku zajednicu u Srbiji (i regionu). Za Labris, koji je više od dve decenije strpljivo otvarao prostor za vidljivost i osnaživanje lezbejki, ovaj marš nije bio samo rezultat jedne kampanje ili jednogodišnjih priprema, već logičan ishod dugotrajnog stvaranja zajednice. Upravo zato je Marš bio i više od događaja, bio je simbol generacijskog sazrevanja, kontinuiteta regionalne solidarnosti i politike koja se naslanja na feminističko nasleđe organizovanja žena na ovim prostorima. Od svojih početaka Labris je delovao u okvirima feminističkog i antimilitarističkog pokreta, preuzimajući nasleđe konferencije „Drug-ca žena“, Žena u crnom i drugih inicijativa koje su otvarale prostor ženskoj autonomiji tokom 90-ih godina 20. veka. Ta tradicija zajedničkog rada, regionalnog umrežavanja i neposredne političke akcije, bila je temelj na kojem je izrasla ideja o Lezbejskom maršu, događaju koji je, prvi put posle toliko godina rada, učinio da lezbejski identitet postane centralna, glasna i javna politička poruka.

Lezbejsko proleće okupilo je aktivistkin je iz Srbije i regiona, koje su kroz radionice, diskusije i zajedničko planiranje stvorile prostor u kojem su same lezbejke definisale svoj politički izraz. Marš, koji je usledio na kraju programa, bio je prirodan vrhunac tog zajedničkog rada. Poruke koje su učesnice nosile, od stihova „Otvorile smo ormare“ do transparenata koji su slavili regionalnu lezbejsku solidarnost, pokazale su da je politički glas lezbejki dobio svoju autonomnu formu i da je generacija stasala u okrilju Labrisa spremna da je javno iznese.

Ipak, činjenica da su organizatorke uputile poziv isključivo ženama izazvala je određene polemike unutar zajednice. Deo LGBTI pokreta postavio je pitanja o pristupačnosti i uključivosti[5], dok su druge aktivistkinje naglašavale potrebu da lezbejke jednom kreiraju prostor koji je siguran i politički jasno definisan. Za Labris, ova rasprava nije bila razlog za distanciranje, već potvrda da pokret napreduje, jer svaki prostor autonomije i vidljivosti nužno otvara i pitanja o granicama, iskustvima i politikama unutar zajednice. Marš je, upravo zbog takvih razgovora, postao važan trenutak samopropitivanja i izgradnje nove solidarnosti, a ne izvor podela. Labris je Lezbejski marš doživeo kao događaj koji duboko pripada zajednici, ne kao sopstveni projekat, već kao politički izraz šire lepeze vrednosti koje organizacija neguje: feminističku autonomiju, regionalnu saradnju, otpor nacionalizmu i patrijarhatu, kao i pravo žena da budu vidljive u javnom prostoru. Upravo ta širina, koja je nadrasla okvire jedne organizacije, bila je najveći uspeh Lezbejskog marša. To je bio trenutak u kojem se na ulici mogla videti generacija koju su oblikovali treninzi, radionice, kampovi i kampanje koje je Labris godinama vodio, generacija koja je ponosno i glasno rekla da su ovo i njihove ulice, njihove borbe i njihovi glasovi.

Lezbejski marš 2015.

U političkom smislu Marš je pokazao da lezbejke u Srbiji imaju kapacitet da oblikuju sopstveni narativ, preuzmu inicijativu i artikulišu svoje potrebe. U simboličkom smislu, on je učvrstio vezu između prošlih i sadašnjih borbi, od prvih lezbejskih grupa iz 1990-ih do mladih učesnica koje su tog dana po prvi put zakoračile u politički prostor. A za Labris, to je bila najdublja potvrda da se dvadesetogodišnji rad isplatio: vrednosti koje organizacija baštini postale su zajedničke, prešle su iz institucije u zajednicu, iz organizacije u kolektiv.

Lezbejski marš tako ostaje jedan od ključnih trenutaka savremenog lezbejskog pokreta u Srbiji, ne zato što je bio spektakularan, već zato što je bio **naš** – ženski, solidarni, politički, glasni. I zato što je pokazao da zajednica koju je Labris gradio više nije nevidljiva, već spremna da zauzme ulicu i istoriju.

Dvadeset šest: Ulične akcije

Ulični aktivizam oduvek je bio jedan od najvidljivijih i najhrabrijih oblika delovanja Labrisa. Za razliku od rada u zatvorenim prostorima, na treninzima, edukacijama i pri institucionalnim razgovorima – ulične akcije su bile mesta na kojima je pokret izlazio direktno pred građane/ke, testirajući granice javnog prostora i društvene tolerancije. Upravo se na ulici gradila prepoznatljivost organizacije, njena politička snaga i sposobnost da odgovori na homofobiju tamo gde je ona najprisutnija, u svakodnevnom životu.

Tokom godina ove akcije poprimile su različite forme; od simboličkih performansa, preko edukativnih postavki, do protestnih okupljanja u znak solidarnosti. Posebno se izdvaja 2012. godina, u kojoj je Labris (samostalno ili u saradnji sa drugim organizacijama poput Žena u crnom, Beograd Prajda i Kvirija centra) realizovao niz uličnih akcija koje su obeležile ne samo rad organizacije, već i širi razvoj LGBTI aktivizma u Srbiji. Te godine organizovano je čak šest javnih akcija: *Živa biblioteka*, *Ćutanje nas neće zaštiti*, protest podrške LGBTI osobama u Makedoniji ispred Ambasade Makedonije, *Mini prajd*, akcija *Ugasi mrak* i događaj u okviru kampanje *Zajedno smo jači/e*. Ovaj kontinuirani izlazak u javnost bio je garancija da se ljudska prava LGBTI osoba ne brane samo kroz zakone i strategije, nego i kroz živu prisutnost u gradskom tkivu.

Jedna od prepoznatljivih akcija bila je *Živa biblioteka*, održana povodom Međunarodnog dana borbe protiv homofobije. Labris je ovaj format koristio kako bi se direktnim susretima, bez posrednika, razbile predrasude koje građani i građanke imaju o LGBTI osobama. Ulični prostor tako postaje mesto dijaloga, gde se ljudi sreću „licem u lice“, bez anonimnosti interneta i bez teoretskog odmaka koji se često javlja u institucionalnim kontekstima.

Marija Šabanović i Lepa Mlađenović, učesnice Žive biblioteke

Iste godine realizovana je i akcija *Za šarene jesenje dane*, deo šireg projekta „Ujedinjenim snagama protiv diskriminacije“. Ona je imala edukativni karakter i bila je usmerena ka informisanju građana/ki o pravnim mehanizmima zaštite. Ulične akcije u ovoj formi predstavljale su prelaz između aktivizma i javnog servisa, način da se zajednica upozna sa postojećim zakonima, procedurama i institucijama koje bi trebalo da je štite. Prolaznici/e su na ovaj događaj reagovali/e izuzetno pozitivno, što govori da je direktan kontakt često bio najefikasniji metod za demistifikaciju LGBTI pitanja.

Jedan od najznačajnijih momenata uličnog aktivizma desio se 30. oktobra 2012. godine, kada je Labris, zajedno sa organizacijom Kvirija, organizovao protestni skup ispred Ambasade Makedonije. Povod su bile otvorene homofobne izjave makedonskog ministra Spire Ristovskog, kao i širi talas nasilja nad LGBTI osobama u toj zemlji. Ovaj *ad hoc* protest pokazuje sposobnost Labrisa da reaguje brzo, solidarno i politički artikulisano. Zajedno sa drugim LGBTI i ljudskopravaškim organizacijama, Labris je uputio zvanično protestno pismo ambasadi, ukazujući na odgovornost medija, Vlade i crkvenih zvaničnika u podsticanju netrpeljivosti. Time je potvrđeno da ulična akcija ne mora biti samo lokalni čin otpora, ona je i sredstvo regionalne solidarnosti i političkog pritiska.

Sve ove akcije povezuje zajednički imenitelj – Labris, koji je ulice Beograda koristio kao prostor političke borbe, vidljivosti i edukacije. U proteklih trideset godina aktivistkinje Labrisa učestvovale su na više od 350 javnih događaja, od tribina i panela do performansa i protesta, ali upravo su ulične akcije bile najdirektniji dodir sa javnošću. Ulične akcije su bile i ostale jedan od najvažnijih oblika otpora i emancipacije. One su pokazale da lezbejska zajednica ne odustaje od javnosti, čak ni onda kada je rizik visok i kada su političke okolnosti nepovoljne.

Upravo na ulici, kroz te susrete i korake, Labris je godinama gradio hrabrost zajednice, stvarao savezništva i menjao percepcije – trotoar po trotoar, trg po trg, protest po protest.

V

LABRIS U ZAJEDNICI

Dvadeset sedam:
Grupa Dugine porodice

Rad sa porodicama LGBT osoba i sa roditeljima koji pripadaju zajednici predstavlja jednu od najvažnijih, iako često nevidljivih, linija delovanja Labrisa. Ovaj segment aktivizma ima svoje korene još sredinom prve dekade 20. veka, kada je Labris prvi put pokrenuo inicijativu da okupi roditelje lezbejki i gej osoba. U toku 2006. godine nekoliko majki lezbejki zatražilo je od Labrisa da organizuje grupu podrške vođene potrebom da razumeju iskustva svoje dece, ali i da se povežu sa drugim roditeljima koji prolaze kroz isto[1]. Iako tada nije bilo dovoljno učesnika/ca da se grupa održi dugoročno, inicijativa je postavila važan temelj za ono što će Labris kasnije razviti u strukturiran program podrške.

Taj kontinuitet je obnovljen 2014. godine, kada je Labris formirao PFLAG grupu, organizovanu grupu podrške roditeljima LGBTI osoba, prijateljima i članovima porodice. PFLAG je omogućio roditeljima da dobiju prostor za razumevanje *coming-out* procesa, razgovor o strahovima, predrasudama, ličnim dilemama i društvenom pritisku. Ova grupa je bila mesto u Srbiji gde su roditelji mogli da dođu na razgovor, postave pitanja i podele iskustva sa drugima koji prolaze kroz iste procese. Istovremeno, Labris je kroz PFLAG radio i na senzibilisanju javnosti, ukazujući da se stigma ne tiče samo mladih LGBTI osoba, već i njihovih porodica.

Kako se menjao društveni kontekst, menjale su se i potrebe zajednice, pa se rad sa porodicama prirodno proširio na polje istopolnog roditeljstva, koje je do pre samo nekoliko godina bilo gotovo nevidljivo u javnosti, pa i među LGBT osobama.

U Srbiji istopolni parovi koji podižu decu i dalje nemaju nikakvu pravnu zaštitu: drugi roditelj je zakonski „nepostojeći“, bez prava i obaveza prema detetu. To znači da lezbejke koje odgajaju decu zajedno nemaju pristup osnovnim pravima, kao što su porodiljsko odsustvo drugog partnera, starateljstvo, donošenje medicinskih odluka ili mogućnost da se dete podigne iz vrtića. Intervju sa LGBTI roditeljima u dnevnom listu Danas iz 2024. godine ilustruje ove probleme kroz konkretne priče majke čija deca imaju dva roditelja, ali im država priznaje

samo jednu, ili roditelja koji nemaju nikakvu pravnu mogućnost da učestvuju u životu deteta koje zajedno odgajaju[2]. Ovaj kontekst dodatno je naglasio potrebu za sigurnim i strukturiranim prostorom za podršku LGBTI roditeljima.

Upravo iz tog razloga 2023. pokrenuta je Grupa Dugine porodice, koju danas vodi Labris kao deo svog kontinuiranog rada sa zajednicom. Ova grupa funkcioniše kao prostor podrške za istopolne parove koji podižu decu, planiraju roditeljstvo ili dele starateljske i porodične izazove. Na zvaničnom Instagram profilu Dugine porodice Srbije, koji vodi Labris, navodi se da je grupa zamišljena kao mesto gde roditelji mogu da dođu, podele iskustva i dobiju stručnu i emocionalnu podršku. Ovaj program obuhvata radionice, grupne razgovore, savetovanje i razmenu iskustava među roditeljima, kao i pravne i psihološke informacije o roditeljstvu u istopolnim zajednicama. Osim što pruža podršku, grupa ima važnu ulogu u dokumentovanju svakodnevnog života istopolnih porodica u Srbiji. Kroz lična svedočenja žena koje podižu decu u parovima, Labris ističe da dugine porodice nisu retkost, već realnost koja zahteva pravnu zaštitu i društveno priznanje

Dugine porodice, jul 2025.

Grupa Dugine porodice tako predstavlja nastavak dugogodišnje politike Labrisa: stvaranja sigurnih prostora, osnaživanja žena, pružanja podrške LGBTI osobama i njihovim porodicama, kao i zagovaranja pravnog i društvenog priznanja istopolnog roditeljstva. Dok se u Srbiji i dalje vode debate o donošenju zakona o istopolnim zajednicama i pravima roditelja, ova grupa ostaje jedino mesto gde istopolne porodice mogu otvoreno i bez straha da govore o svom životu. U tom smislu, Grupa Dugine porodice nije samo program podrške, ona je dokaz da je Labris uspeo da izgradi dugoročne strukture koje prate potrebe zajednice kroz generacije. Od prve inicijative nekoliko majki 2006. godine, preko PFLAG-a kao pionirske grupe podrške, do današnjeg rada sa LGBTI roditeljima, ovaj program svedoči o političkoj i emocionalnoj važnosti izgradnje porodice u najširem, ali i najhrabrijem smislu.

Dvadeset osam:
Seminar Na slovo na slovo... L

Jedan od najprepoznatljivijih i najvažnijih programa osnaživanja koje je Labris razvio u prvoj i drugoj deceniji svog rada svakako su seminari „Na slovo, na slovo… L“ − prvi seminari posvećeni isključivo lezbejkama i ženama drugačije seksualne orijentacije u Srbiji. Premda je Labris već početkom dvehiljaditih organizovao edukacije namenjene LGBTI aktivistima/kinjama, posebno o radu s medijima (2003), tek se seminar „Na slovo, na slovo… L“ profilisao kao potpuno ženski, feministički i politički prostor u kojem je lezbejska egzistencija bila centralna tema.

Prvi seminar iz ove serije održan je od 15. do 17. decembra 2006. u Kikindi, kao deo tadašnje strategije Labrisa da ojača nove i mlade aktivistkinje u zajednici. Seminar je bio osmišljen da poveže žene kroz edukaciju, razmenu iskustava i razgovor o „različitim aspektima i pitanjima koja utiču na lezbejsku egzistenciju“. Predavačice su bile iskusne aktivistkinje i saradnice Labrisa: Rada Grubačić, Ksenija Forca, Marija Savić, Dušica Popadić i Tijana Popivoda − što jasno ukazuje da se seminar oslanjao na feministički princip ženske ekspertize i međusobnog osnaživanja.

Na slovo, na slovo... L, Kikinda, 2006.

Iako je prvobitno bio zamišljen kao nacionalni, seminar je spontano prerastao u regionalni događaj, jer su na njemu, pored žena iz Srbije, učestvovale i žene iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Upravo ta neočekivana regionalna dimenzija pokazala je širinu potrebe za ovakvim prostorima. U to vreme gotovo nigde u regionu nije postojala slična forma političkog i ličnog osnaživanja isključivo za lezbejke.

Teme kojima se seminar bavio bile su tada revolucionarne: identitet, stereotipi i seksizam, homofobija i internalizovana homofobija, nasilje u lezbejskim vezama i iskustva *coming out-a*. Rad je kombinovao političko-feminističku edukaciju i lični razvoj, a mnoge učesnice prvi put su upravo tu imale priliku da diskutuju o sopstvenom identitetu u sigurnom i afirmativnom okruženju. Izveštaji sa seminara govore o izuzetnoj atmosferi i o tome da su „dogovori, evaluacija, ostvaren kontakt i odlična atmosfera ukazali na neophodnost održavanja sličnih seminara u budućnosti“. To je označilo početak tradicije koja je postala jedan od oslonaca lezbejskog aktivizma u Srbiji.

Učesnice seminara Na slovo, na slovo... L

Labris je tu tradiciju nastavio, pa je već narednih godina seminar dobijao nove sadržaje i širinu. Nakon tri održana seminara 2006. i 2007, usledio je i seminar „Na slovo, na slovo… L“ u junu 2008. nadomak Donjeg Milanovca, u mnogo većem obimu i sa čak 29 učesnica iz Bitolja, Niša, Trstenika, Prištine, Bijeljine, Sombora, Međaša, Novog Sada i Beograda. Fokus je ostao sličan, ali su teme dodatno produbljene: politika identiteta, ženska seksualnost, nasilje u vezama, *coming out* i razumevanje sopstvenih i tuđih iskustava. Evaluacije su pokazale da su učesnice kao najveći motiv dolaska isticale sticanje znanja, upoznavanje drugih lezbejki, lično osnaživanje i osećaj pripadnosti zajednici. Za mnoge žene seminari „Na slovo, na slovo… L“ bili su prvi politički prostor u kojem su mogle da razumeju sopstvenu seksualnost iz feminističke perspektive i da steknu osećaj da pripadaju većem, regionalno povezanom pokretu. Takođe, ti seminari su bili mesta formiranja prvih aktivističkih kontakata koji su kasnije postali deo šire strukture lezbejskog pokreta u regionu. Učesnice su navodile da će znanja moći da koriste u svakodnevnom životu, u profesionalnom radu, u susretima sa LGBTI osobama ili u ličnom aktivizmu.

Učesnice seminara Na slovo, na slovo... L

Na taj način, „Na slovo, na slovo… L“ nije bio samo seminar, već početak stvaranja kritičke mase žena koje su mogle da nose lezbejski aktivizam u narednim godinama. U političkom trenutku kada je javni prostor bio izrazito homofoban, Labris je stvorio autonomni feministički prostor koji je mnogima omogućio da prvi put dožive zajednicu, sigurnost i političku artikulaciju sopstvenog identiteta. Taj prostor ostaje jedan od ključnih temelja lezbejskog pokreta u Srbiji.

Dvadeset devet:
FemSlam sportska grupa

Kao i umetnost i kultura, i sport je bio platforma na kojoj su se žene koje vole žene međusobno osnaživale. Ova sportsko-rekreativna grupa formirana je u septembru 2011. godine, na inicijativu Marije Šabanović, a u okviru Labrisovog programa „Info-centar“, čija je misija bila osnaživanje LBT žena kroz različite oblike zajedničkih aktivnosti. FemSlam je bila prva sportsko-rekreativna grupa u Srbiji namenjena ženama drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne, što je činilo njen nastanak jednim od pionirskih koraka u stvaranju sigurnih i inkluzivnih prostora za LBT zajednicu.

Motivacija za osnivanje grupe potekla je iz lične sportske biografije Marije Šabanović, koja je još kao dete trenirala skijanje, gimnastiku i atletiku. U intervjuu za Labris novine 2012. godine, ona je istakla da je želela da spoji ono što poznaje, sport sa aktivizmom, i da napravi prostor u kojem žene mogu da treniraju, druže se i istovremeno dobiju informacije i podršku u vezi sa svojim rodnim i seksualnim identitetom. Kako kaže: „Bio je to način da se bavim aktivizmom tamo gde mislim da je najvažnije, jačanje sportskog duha i okupljanje žena kroz sportske aktivnosti na kojima mogu da se informišu o raznim nedoumicama vezanim za njihov seksualni i rodni identitet.“ Ona dodaje da upravo ovakve aktivnosti, iako „na jednom manje političkom planu“, imaju ogroman značaj za vidljivost i jačanje lezbejske zajednice.

Marija Šabanović, pokretačica osnivanja FemSlama

Da je FemSlam odmah prepoznat kao važno mesto okupljanja pokazuje i činjenica da je sportska grupa već mesec dana nakon osnivanja učestvovala na regionalnom *Queer Sport Weekend*-u u Zagrebu, gde je ekipa osvojila drugo mesto u basketu. Time je FemSlam postao prvi vidljivi LBT sportski kolektiv iz Srbije u regionalnom prostoru. Samo godinu dana kasnije, u avgustu 2012. godine, grupa je predstavljala Srbiju na *EuroGay Games* u Budimpešti, na kojima je osvojila prvo mesto u maratonu (zlatnu medalju) i četvrto mesto u košarci, što je do danas među najvećim sportskim uspesima neke LGBT ekipe iz Srbije na međunarodnim manifestacijama.

FamSlam basket tim

FemSlam nije bio samo sportski tim. Grupa je vremenom okupila oko 150 LBT žena kroz niz aktivnosti koje su uključivale košarku, mali fudbal, badminton, jogu, trčanje i rekreativne treninge. Za mnoge učesnice ovo je bio prvi kontakt sa zajednicom, siguran prostor u koji se dolazi zbog sporta, ali iz kojeg se izlazi sa osećajem pripadnosti, podrške i političke vidljivosti. Poseban značaj FemSlam grupe ogleda se i u edukativnim programima. Labris je kroz FemSlam realizovao dva velika ciklusa radionica, svaki sa po deset susreta – jedan fokusiran na psihološko-edukativni rad, a drugi na kreativno osnaživanje. Prvi ciklus radionica bio je zasnovan na teoriji transakcione analize i vodila ga je Ana Mijalković, dok su se žene bavile temama kao što su emocionalna inteligencija, zdravi međuljudski odnosi i savladavanje problema. Drugi ciklus, koji je vodila fotografkinja Tamara Gavrilović, bio je posvećen učenju fotografije, od svetla i boja do kompozicije i praktičnog rada sa aparatom. To je FemSlam učinilo mestom ne samo sportskog susreta, nego i ličnog razvoja, kreativnog izraza i feminističke edukacije.

FamSlam fudbalska ekipa

Od 2013. godine FemSlam je aktivan i u međunarodnim kampanjama protiv diskriminacije u sportu. Učestvovali su u kampanjama poput *Football v. Homophobia*, organizovali utakmice širom Srbije u okviru *Fare* mreže i učestvovali na turniru *PanGames* u Kopenhagenu, čime je grupa postala vidljiva i u širem evropskom kontekstu; i to ne samo kao sportski kolektiv, već i kao deo šire borbe protiv mizoginije, homofobije i transfobije u sportu.

FemSlam ostaje primer kako se feministički i lezbejski aktivizam može graditi i kroz sport, rekreaciju, prijateljstvo i slobodu da se bude vidljiva, autentična i u pokretu.

Trideset:
Lezbejska nedelja

Lezbejska nedelja, kao višednevni regionalni susret žena koje vole žene, predstavlja jedan od najdugovečnijih i najprepoznatljivijih programa lezbejskog pokreta na prostoru bivše Jugoslavije. Prva Lezbejska nedelja održana je 1997. godine u Sloveniji, na inicijativu slovenskih aktivistkinja iz grupe Kasandra, koja je već tada bila centralno mesto regionalnog udruživanja i razmene iskustava među lezbejkama[3]. Koncept je nastao iz potrebe da žene iz izolovanih lokalnih zajednica dobiju prostor u kojem se bezbedno mogu politički obrazovati, povezati i razmenjivati strategije otpora patrijarhalnim i homofobnim strukturama društva.

Važnost ovih susreta ubrzo je prepoznata i u Srbiji, pa je Drugu lezbejsku nedelju 2000. godine organizovao Labris u Somboru. Održana u periodu posle pada Miloševićevog režima, u trenutku kada se prostor građanskih sloboda ponovo otvarao, ova nedelja okupila je preko šezdeset aktivistkinja iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije. Kako stoji u Hronologiji Labrisa povodom obeležavanja 20 godina rada, „čitava godina bila je obeležena pripremama za Drugu lezbejsku nedelju“, što pokazuje ne samo logistički napor, već i stratešku važnost koju je Labris pridavao regionalnom povezivanju. Učesnice su radile u tematskim grupama, od političke artikulacije, do radionica iz ličnih praksi, umetničkog izraza i bezbednosti, čime su stvarane osnove za kasniji razvoj organizovanog lezbejskog aktivizma u Srbiji.

Četiri godine kasnije održana je Treća lezbejska nedelja 2004. godine u Novom Sadu, u organizaciji grupe Novi Sad lezbejski aktivizam. Iste godine osnovana je i Novosadska lezbejska organizacija (NLO), koja je bila aktivna do 2015. godine. Pomenuta Hronologija Labrisa beleži i sećanje Dese Drobac, koja je opisala kako je susret okupio žene iz pet zemalja regiona i kako je u prisnim radionicama i zajedničkim večernjim programima obnovljen osećaj političke povezanosti i solidarnosti . Na Nedelji se razgovaralo i o stanju ženskog i LGBTI pokreta u svakoj od država učesnica, što je poslužilo kao jedna od prvih neformalnih regionalnih analiza položaja lezbejki u postjugoslovenskom kontekstu.

Nakon višegodišnje pauze, Labris je 2011. godine organizovao Četvrtu lezbejsku nedelju, u formatu regionalnog seminara za aktivistkinje iz Srbije, Hrvatske i Makedonije. Ovaj susret, iako između ostalog i edukativan, zadržao je suštinske elemente prethodnih lezbejskih nedelja: političko obrazovanje, zajedničko promišljanje o feminističkim strategijama i stvaranje sigurnog prostora za žene iz pokreta. Po prvi put se u programu pojavljuju teme koje odražavaju novije oblike aktivizma kao što su digitalna bezbednost, rodni identitet i intersekcionalnost.

Kontinuitet je ostvaren i krajem 2015. godine, kada Labris organizuje Petu lezbejsku nedelju u Beogradu, pod sloganom „Lezbejska YUbav nema granice“. Ovaj događaj obeležio je dvadeset godina rada organizacije i okupio oko 130 učesnica iz pet država regiona (Srbije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore). Program je uključivao panel o aktivizmu kroz sport, diskusije o autonomnim ženskim prostorima, radionice o umetničkim praksama i razgovore o položaju žena iz višestruko marginalizovanih grupa. Tematska raznovrsnost pokazala je koliko se pokret razvio. Teme su se kretale od političkih pitanja klasičnog aktivizma do pitanja identiteta i kreativnih formi otpora. Susret je simbolično završen 10. decembra, na rođendan Labrisa.

Prema zvanično dostupnim podacima, sledeća održana bila je Šesta lezbejska nedelja u aprilu 2019. godine[4]. Održana pod nazivom „April u Beogradu“, okupila je lezbejske aktivistkinje u prostoru Marsh Open Space, a program je obuhvatao političke diskusije, filmske projekcije, razgovore o lezbejskom identitetu i savremenim problemima zajednice. Iako skromnija u formatu, šesta Nedelja bila je važna jer je obnovila kontinuitet i potvrdila da program ima trajnu vrednost i za nove generacije organizatorki i učesnica. U atmosferi obeleženoj povremenim rastom homofobije u javnom prostoru, Lezbejska nedelja 2019. godine ponovo je postavila pitanje o značaju sigurnih, politički artikulisanih ženskih prostora.

Nakon pandemijskih godina i turbulentnih političkih okolnosti, Labris 2025. godine obnavlja tradiciju i organizuje Lezbejsku nedelju 2025, početkom decembra, kao deo obeležavanja 30 godina postojanja Labrisa. Ova Nedelja biće posvećena trima tematskim celinama: istorijatu lezbejskog pokreta, savremenim izazovima lezbejskih i biseksualnih žena u Srbiji i regionu, te budućim strategijama feminističkog otpora. Time će Lezbejska nedelja postati most između tri generacije aktivistkinja, od pionirki koje su je pokrenule, preko onih koje su je razvijale početkom dvehiljaditih, do današnjih mladih aktivistkinja.

Kroz sve ove godine Lezbejska nedelja funkcionisala je kao neformalna politička akademija, kulturni festival, terapijski prostor i regionalni centar solidarnosti. Ona je bila mesto na kojem su mnoge žene prvi put izgovorile svoje identitete, razvile feministički jezik, razumele političku prirodu svoje nevidljivosti i naučile da se organizuju. Kontinuitet ove tradicije pokazuje da je lezbejski pokret opstao upravo zbog stvaranja sopstvenih prostora, prostora u kojima zajednica nije samo predmet borbe, nego i njena autorka. Danas, dvadeset i osam godina nakon prve Lezbejske nedelje u Sloveniji, i čitavih trideset godina od osnivanja Labrisa, predstojeća Lezbejska nedelja 2025. potvrđuje da je istorija ovog pokreta živa, slojevita i u stalnoj izgradnji. Ona je istovremeno povratak korenima i pogled unapred, i zato ostaje jedno od najvažnijih mesta zajedničkog stvaranja političkog, emotivnog i feminističkog prostora za žene koje vole žene.

Rekonstrukcija
Ženski Fond